

Fra kulturhistorien i Rømskog

Utgitt av
Rømskog kommune
i 2018

Innhold

Forord	3
------------------	---

A

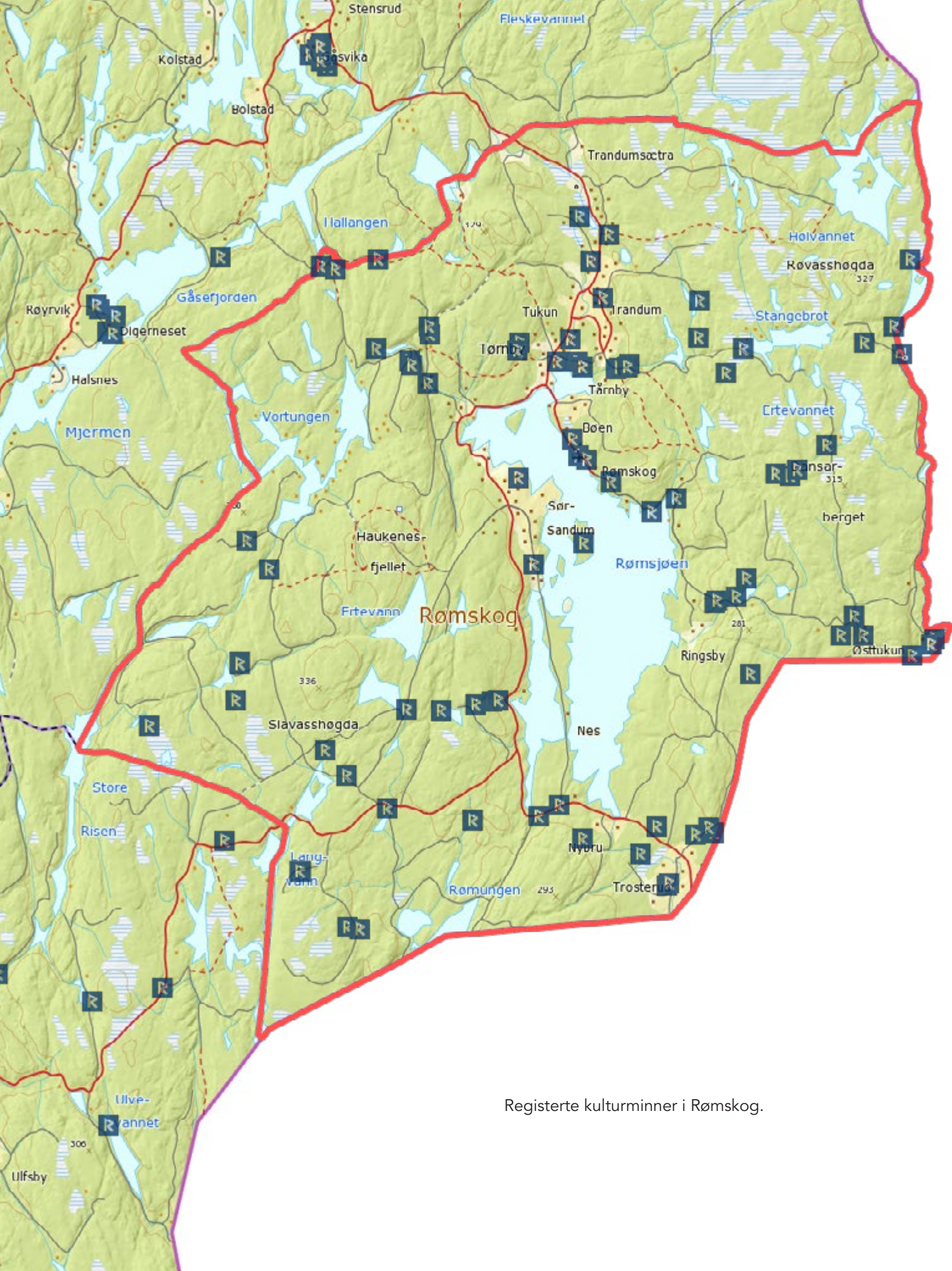
GEOGRAFISKE OMRÅDER I RØMSKOG	4
I. NORDSIDA	5
II. ØSTSIDA	11
III. UTROA	16
IV. Vestsida	23

B

FRA DEN FJERNE FORTID	28
Rømsjøen mellom to elver	30

C

FRA DEN NÆRE FORTID	34
Finneboplasser i Rømskog	35
Kong Karl den 12. i Rømskog vinteren 1716.	36
Skogsdrift, tømmerfløting og fløytedammer	36
Gård, grend og grannelag	40
Setrer, husmannsplasser og nedlagte boplasser	40
Elektrisitet, sagbruk og møller	41
Post, telegraf, tollstasjon og butikk	44
Omførselshandel	45
Flyktningeruter og fallskjermslipp	47

Registrerte kulturminner i Rømskog.

Forord

I hånden holder du nå en oversikt over kulturminner og kulturmiljøsoner i Rømskog.

Den er lagt opp slik at leseren lett kan finne kulturminner i eget område samt langs noen turstier. Den er delt inn etter fire geografiske områder: Nordsida, Østsida, Utroa og Vestsida.

Alle disse områdene har fornminner som er merket med Riksantikvarens R; det dreier seg da stort sett om fangstgroper og noen gravplasser og bosetninger fra steinalderen. Det er Rømskog som har flest fangstgroper i hele Østfold fylke, noe som viser hen på den tidlige bosetningen langs Rømsjøen.

Det er umulig å få med alt i en slik oversikt, og det kan hende både den ene og den andre savner noen temaer, gårder, stedsbeskrivelser eller hendelser. Her henvises det til de tre bygdebøkene som er utgitt av Rømskog kommune og som finnes digitalt på kommunens hjemmeside.

«Kulturminner i Rømskog» skal brukes. Håpet er at innbyggerne i Rømskog slår opp i den og orienterer seg om kulturminner i eget nærområde. Den kan også brukes i undervisning og tar svært liten plass i tusekken. Kunnskap om kultur og

opplevelser av kulturminner bidrar til å skape tilhørighet, eierskap, bedre livskvalitet og er viktig for Rømskogs identitetsfølelse.

I Rømskog er det 14 matrikkelgårder med egne gårdsnummer: Flaten-Trosterud-Sundrud-Haukenes-Ramberg-Tørnby-Steinby- Tukun -Trandem-Tårnby-Bøen-Kurøen-Ringsby-Østtukun. Disse gårdene inntar den dag i dag en viktig geografisk forståelse av bygda. Inndelingen i fire geografiske områder er gjort ut fra dette: Nordsida, Østsida, Utroa og Vestsida. På de tilhørende kartene er det skrevet inn de enkelte kulturminner som er foreslått som hensynssoner for kulturmiljø i Kommuneplanens arealdel.

Nesten alle R-ene er en fangstgrop, noen få enkeltfunn. Nærmere opplysninger om de enkelte kulturminner: www.kulturminnekart.no/ostfold. Her kan man klikke på hvert kulturminne og få nøyaktig informasjon.

Denne oversikten er skrevet i samarbeid med Rømskog Historielag. Jeg takker dem for uvurderlig hjelp og tålmodighet.

Oslo 5. august 2017

Elizabeth Wirsching –prosjektleder.

A winter landscape featuring a snow-covered path leading through a forest of tall pine trees. A small wooden cabin is visible in the middle ground. The sky is blue with some clouds, and the sun is low, creating long shadows and a lens flare effect.

A

Geografiske områder i Rømskog

I. NORDSIDA

(Gårdsnummer 69, 70, 71, 72, 73 og 74)

Trandem

Gården ligger i den nordøstre delen av bygda og grenser i innmarka til Tårnby og Tukun. Store deler av gårdsområdet er skog, og Trandem har grense til Sverige i øst og i nord til Setskog i Akershus. Det meste av innmarka ligger sør og vest.

Jordbruk var grunnlaget for den eldste bosetningen på Trandem. Åkerlandet ga korn, enga ga vinterfôr og ble også brukt som beite. Men skogen var viktigste sommerbeite og det var mange seter i Trandemskogen. De hentet også mye av vinterfôret i skogen. Dette var en forutsetning for det store husdyrholdet på de små brukene. Skogen sørget også for hustømmer, ved og gjerdefang. De mange fangstgro-pene viser at det også ble hentet mat i skogen.

I nyere tid, da det ble mulig å få tømmeret ned til sagbrukene, ble skogen verdifull. Utenbygdsboende kjøpte tidlig opp skogen i Rømskog, men de kom noe senere inn på Trandem enn sør i bygda.

Trandem hadde i 1835 omtrent like stor innmark som Sundrud og Flaten, når vi sammenligner utsæd av korn dette året. Fra 1800 til 1830 ble det fradelt en rekke bruk med innmark og skog.

Ifølge jordregisteret i 1976 ligger 14400 dekar skog under Trandem.

Etter hvert som det ble mulig å få tømmeret ut av skogen og ned til sagbrukene i Haldenvassdraget, ble inntektene fra skogen stadig viktigere for eierne.

Langebekk er grensen mot Sverige, og her ble det trolig fløtet tømmer fra tidlig på 1700-tallet, og det ble bygd en rekke dammer i vassdraget. Tømmeret skulle ned i Haldenvassdraget og måtte fløtes gjennom Sverige. Fløtinga i Langebekk tok slutt i 1965.

I 1903 ble det inngått kontrakt om tømmerfløting mellom Gåsvik i Setskog, Tukun, Trandem og Bøen.

Pilespiss fra Klubbetjenn

Denne elegante pilespissen av skifer vitner om at det var mennesker i Rømskog for over 4000 år siden. Den ble funnet tilfeldig ved siden av Klubbetjenn to kilometer nord for Rømsjøen i 1962. Kjell Skau og Odd Ekra fant den da de var i ferd med å bygge en ny telefonlinje til Nylenda, vest for Klubbetjern. Funnstedet er ca.80 cm under nåværende vannstand i tjernet, og pilen ble antagelig i sin tid skutt over åpent vann og gikk til bunns. En stor del av tjernet er i dag tilgrodd torvmyr, og graving av stolpehull ga et oppsiktsvekkende og sjeldent funn. Pilespissen er hele 17,7 centimeter lang, og det ligger stort arbeid bak utførelsen. Flint var det vanligste materiale for steinredskaper, og i tidsrommet ca 3500 – 2400 f.kr. var skifer på moten. Skjæring og saging av emnet er utført med skarpe flintstykker, og til sliping er det brukt et finkornet sandsteinsbryne. Legg merke til pileskjeftet med mothaker. Der er det fremdeles bevart harpiksrester med tydelige spor etter surringer jegeren brukte da han satte pilespissen fast på skaftet. Harpiksen har forsterket sammenføyningen av treskaftet og pilespissen. Funn av harpiks på pilspisser er svært sjeldent, og gjør funnet i Klubbetjern enda mer verdifullt. Pilespissen oppbevares i dag hos Kulturhistorisk museum i Oslo, hvor den har museumsnummer C30234. Foto: Truls Nygaard i 1979. ØFB: 73-398

Trandemsætra

Trandemsætra ligger i skogen nord på Trandem. Vi vet ikke om det var en gård her før svartedauen, men det bodde trolig folk på Trandemsætra allerede på 1600-tallet. Navnet

Lukashytta vinteren 1970. Foto: Nils Nilssen

Trandemsætra er nevnt første gang i et skifte på Trandem i 1738. Det er nevnt «en liten husmannsplass» på Trandem i 1680, og dette kan være Trandemsætra

Jørgen Jovall bygde et lite elverk, som ble tatt i bruk i 1913. Verket fungerte visstnok bra, men dammen ble ødelagt i november 1918 og ble ikke bygd opp igjen. Få år etter ble det bygd elektrisitetsverk i Nylendafossen, og dette ga strøm til hele den nordre del av bygda. Dette gamle el-verket er tilgjengelig og ligger langs kulturstien Tukkuelva.

Lukashytta – en Finneboplass

Lukashytta var husmannsplass under Trandemsætra. Plassen ligger på østsiden av Hølvannet ned mot Langebekk, som er riksgrensen. Det er ca. 7 kilometer fra Trandem inn til plassen, og stien frem til bygda gikk sør for Hølvannet, over Rødvasshøgda, forbi Langemå-

sa og Sundvanna og derfra ned Hellingtjernbakkene til Trandem.

Skolebarna fra Lukashytta ble innlosjert hos familier i bygda. Det dyrkede arealet var på 12-15 mål. Det var låve, fjøs og stall under samme tak, og stuebygningen hadde kjøkken, stue og soverom. Det ble bygd vei inn til Hølvannet i 1972-74.

Husmannen og forpakteren på Lukashytta arbeidet i skogen om vinteren og deltok i tømmerfløtingen om sommeren. Ettersyn med dammer og renner var forpakterens ansvar. Den første kontrakten vi kjenner om bruk av plassen er fra 1812. Plassen ble i 1914 lagt til Trandemsætra.

Det var fastboende på Lukashytta helt frem til 1923. Senere ble husene brukt av skogsarbeidere. Låven er revet, og den gamle stua er til restaurering. Mye av arbeidet gjøres på dugnad og regner med å være ferdig i 2017.

Turskilt langs Tukuelva.
Foto. Elizabeth Wirsching, 2016

Spor etter den opprinnelige finnebosetningen er ennå så vidt synlig og er oppmålt av fylkeskonservatoren. Det gjenstår ett hus fra bosetningen. Et ytterligere minne om finnene finnes i navnet på en myr i nærheten: Fin-nemåsan.

Sagnet forteller at det var en finne med navnet Lukas som først slo seg ned her. Han ryddet og bygde plassen som hadde gode muligheter for jakt, fiske og fangst.

Det er foreningen *Østante* som disponerer finneboplassen Lukashytta i Hølvannet naturreservat. Dette er eneste finneboplass i Østfold med gjenværende hus. Foreningen vil låne ut nøkkel slik at turgåere kan overnatte her.

Tukuelva kultursti

Kulturstien langs Tukuelva er blitt opparbeidet de siste årene av foreningen *Tukuleva kultursti*. Den er 7.5 km lang, begynner ved Gropa og ender sør for Idrettsbanen der den møter 1814-stien som går helt til Kurøen bygdetun. Ved Klubbetjern går stien på bro over elven og fortsetter i myrlendt og noe fuktig terreng rundt vannet fram til Nylenda. Her kan man se restene av ett av de første e-verkene i bygda. E-verket var i drift fra 1924 til 1946. E-verkshuset ble restaurert av Rømskog Historielag på

1980-tallet og historielaget jobber nå med å reåpne huset, forhåpentligvis ferdig i løpet av 2017.

Ved Storhølen, som var vaskeplass og badeplass for folk i Trandemskroken i «gamle dager», er det satt opp en gapahuk og laget en bål plass; et fint sted for en rast.

Tukun

Gården ligger nord-vest i bygda og grenser til Setskog. Innmarka ligger mellom Trandem i nord og Steinby i sør. Mens Trandem har skogen nord- og østover, har Tukun skog vestover til delet mot Setskog. Tukunskogen er på ca. 10 000 dekar.

Tukun hører til den yngre bosettingen i denne delen av bygda, sammen med Tørnby og Steinby og ble trolig ryddet i høymiddelalderen. Husmannsplassen Nordby ligger i innmarka på Tukun og kan være en ødegård som ble tatt opp under Tukun etter svartedauen.

Navnet Tukun, uttales tu'kunn, kommer av takan, bestemt form av taka, eller av tokunni, som er dativ av takan. Ifølge Oluf Rygh må taka som stedsnavn bety opptatt, oppdyrket jord. Navnet ble skrevet Tokunne i 1484, Tockenn i

1593, Tucken vestre i 1723, Tukun vestre i 1838 og 1886. I dag brukes Tukun som navn på gården, «vestre» blir ikke brukt.

Tukun ble lite oppstykket sammenlignet med andre gårder i bygda. Gården ble brukt samlet til 1833, da den ble delt i et nordre og søndre bruk med samme skyld. Husene på de to brukene lå samlet på det gamle tunet til 1948-52, da tunet på Sør-Tukun ble flyttet til den tidligere husmannsplassen Nordby vest for hovedveien gjennom bygda.

Det lå fire husmannsplasser til gården, og tre av disse ble fradelt som egne bruk.

Hovedbeite var i skogen, og vi kjenner tre seter på Tukun. Mye av vinterfôret ble også hentet i skogen. Det var ikke nok høy og halm til hele vinteren. Lauvskog er nevnt som fôrsurrogat i 1865, og på andre gårder er mose nevnt som sauefôr.

Dagens skole, kommune- og kulturhuset er bygd på en tomt som tilhørte Tukun.

Tårnby

Gården ligger nord for Bøvika med innmarke noe bakkete ned mot vannet og nordover fra tunet i flatt lende. Gården grenser i vest til Tukuelva. Tunet på Tårnby ligger på høyden nord for Bøvika. Dette er det gamle tunet på Søstua Tårnby.

I Rømskog er det fire gårder med navn som ender på by; fem hvis vi regner med Nordby under Tukun. Steinby, Tørnby og Ringsby kan ha blitt ryddet i høymiddelalderen. Det er rimelig å tro at Tårnby er eldre både ut fra beliggenhet og størrelse og kan ha blitt ryddet allerede i vikingtida.

Det er funnet en beltestein av kvartsitt ute på åkeren og et spinnehjul av kleberstein i kjøkkenhagen på gården. Det er registrert fangstgroper ved Gubberønningen. Det er videre registrert flere fangstgroper på Røvassfallet, ved Marisetra og Røvasundet, og to graver i skogen på nordre Myrvold, på sør- østsiden av søndre Hellingstjern. Den ene av disse ble ødelagt ved anlegg av skogsbilvei i 1962. Begge groper benevnes som bjørnegraver.

Navnet Tårnby, uttales tårnby, kommer ifølge professor Oluf Rygh av kvinnenavnet Torunn. Navnet ble skrevet Torneby i 1593, Thorreby i 1626, Torneby i 1723 og 1838 og Taarnby i matrikkelen fra 1886.

Tårnby var én av de fem helgårdene i Rømskog på 1600-tallet. Etter flere endringer ble gården endelig samlet i 1914 med en eier.

Idrettsbanen, ungdomsklubben og industriområdet til Normeka ligger på tomt som har tilhørt Tårnby.

Bekkevern

Det er nevnt bekkevern på Tårnby i 1665 og 1680. Bekkeverna lå i Grytebekken, og ble brukt under vår- og høstflommen, står det i matrikelutkastet fra 1723.

Tårnbymåsan

Det ble tatt ut strøtorv her til hele Østkroken. Bjarne Myrvold forteller at det var over 20 torvhytter på Tårnbymåsan. De var 3 x 4 m og skulle være 1 m høye. Svend Haugen og Ole Braaten arbeidet på Tårnbymåsan.

Sagbruk

Jørgen Rasmussen på Øststua bygde sag i Grytebekken. Klason fra Jyske (Djurskog) i Sverige lagde hjulene. Anders Taraldrud bygde nytt sagbruk i 1929.

Steinby

Gården ligger mellom Tukun og Tårnby. Fylkesveien går over gården, og Sør-Steinby har hus vest for veien, mens tunet på Nord-Steinby ligger på østsiden av veien. De to brukene har jord på begge sider av fylkesveien. Det gamle tunet lå på Sør-Steinby.

Navnet Steinby, uttalt steinby, kommer av stein eller mannsnavnet Steini. Navnet ble skrevet Steneby i 1626, Steenbye i 1723 og Steinby i 1886.

Steinby ble trolig ryddet i høymiddelalderen, samtidig med nabogården Tørnby. Steinby lå øde etter svartedauen, og i 1615 er gården nevnt som ødegård under Vest-

NORDSIDA

Tukun. Fra midten av 1600-tallet var det egen bruker på Steinby.

Gården med innmark og skog var livsgrunnlaget.

Som ellers i bygda ble det havnet i skogen, og mye av vinterfôret ble også hentet her. Sauer og geiter fôres om vinteren med lauv, hører vi i 1723. I skogen kunne de også hente bygningsmaterialer og ved.

Skogen på Steinby strekker seg østover til fylkesveien og vestover til Akershusdelet. Det meste av skogen på Steinby er frasolgt. Ifølge jordregisteret i 1976 ligger det ca. 4800 dekar skog under gårdsnummer 71.

Da det ble mulig å få tømmeret ut av bygda, ble deler av gården kjøpt opp av utenbygdsboende. Brukerne på Steinby fikk ikke noe av inntektene av tømmeret, men tømmerhogging, kjøring og fløting ga også inntekter til leilendinger og husmenn. Steinby ble sterkt oppdelt i siste halvdel av 1800-tallet. Skogparter ble frasolgt gården, og på 1800-tallet ble deler av gården brukt sammen med nabogårdene Tørnby og Tukun.

Det er i dag campingplass på Nord-Steinby.

Eldresenteret og trygdeboligene ligger på tomt som tilhørte Steinby.

Tørnby

Gården ligger nord for sjøen på østsiden av hovedveien og med det meste av innmarka ned mot sjøen. Gården grenser i øst til Tårnby langs elva og i nord til Steinby. Gården ble trolig ryddet i høymiddelalderen og var i bruk i de vanskelige årene etter svartedauen.

Jorden og skogen var livsgrunnlaget for folket på Tørnby. Jorden ga mat til folk og dyr, og skogen var nødvendig for husdyrholdet, som beite om sommeren og san-

king av fôr for vinteren. Sauene fôres med løv og mose, hører vi i 1723, og lauv er nevnt som försurrogat i 1865.

Ut fra matrikkelskyld på 1600-tallet var Tørnby av de *minste* gårdene i bygda, og i laveste skatteklasse, ødegårder, som nabogården Steinby.

Gården hadde store skogstrekninger vestover til grensen til Akershus.

Husmannsplassen Torkildsbråtan ble fradelt i 1828, og i 1832 ble gården delt i et østre og vestre bruk. Husene på de to brukene ligger på det gamle tunet. Det ble anlagt sju husmannsplasser på Tørnby, og det ble fradelt skogparter og mindre markstykker på 1800-tallet. De mange nye boplassene og fradelingene må skyldes virksomheten i Kopperudfossen.

Navnet Tørnby, uttales tønby eller tønby, kommer av mannsnavnet Torbjørn. Gårdsnavnet ble skrevet a torbiornarby i Biskop Eysteins jordebok fra ca. 1400, Thorrenbyenn i 1577, Torenbye i 1604, Tyrnebye i 1723 og Tørnby.

Områder for kulturmiljø på Nordsida

1. Langs Tukuleva

Langs den opparbeidede kulturstien langs Tukuelva befinner det seg både fiskeplasser og vaskeplasser, samt et eldre elektrisitetsverk ved Nylenda. Dessuten er det bevere langs elva.

Her er også funnet en pilepiss fra 4000 f.Kr.

2. Lukashytta

En finneboplass (privat eie) av nasjonal interesse. Hytta eksisterer fremdeles og er under restaurering. Tilgjengelig også fra svensk side.

II. ØSTSIDA

(Gårdsnummer 75,76,77 og 78)

ØSTSIDA

1814 – Stien

Historielaget har ryddet «1814 stien» fra Idrettsplassen til Kurøen, den veien som ble benyttet av de menneskene som bodde her den gangen.

Bøen

Gården ligger mellom Rømsjøen og svenskegrensen, med tunet sør for Bøvika, innmarka ned til Rømsjøen og skogen østover til svenskegrensa.

Rømskog kirke ble bygd nede ved sjøen på 1300-tallet, og her ligger Kirkerud, som har fått navn etter kirken.

Kirkerud ble gitt i gave til Rømskog kirke tidlig på 1700-tallet, eller kanskje tidligere. Bonden på Bøen var selveier til begynnelsen av 1700-tallet, da utenbygdsboende eiere overtok hele Bøen, unntatt Kirkerud som var kirkegods. Først på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet ble det igjen selveiere på Bøengårdene. Gården er delt i fire bruk.

Ut fra navn og beliggenhet er det mulig at Bøen ble ryddet i høymiddelalderen.

Ved Venetjennmåsan nordøst for Bøsetra er det 5 fangstgroper. De ligger i området 100 m nord for Venetjern ved den gamle gangstien mellom Sandvika og Fallet og 150 m lenger øst mellom Venetjennmåsan og Styggetjenn.

Rømskog kirke

Rømskog kirke er første gang nevnt i 1369, men er antagelig bygd ca 100 år tidligere. Kirken var opprinnelig en liten stavkirke med en grunnmur på 6 x 6 meter.

I 1799 ble stavkirken erstattet av en tømret bygning.

Alteret i kirken er fra 1600-tallet. Alterringen ble antagelig flyttet over fra stavkirken i 1799.

Døpefonten er fra ca 1700 og prekestolen noe yngre, disse er også overflyttet fra stavkirken.

Et bronsekrusifiks fra 1300-tallet henger ved prekestolen.

Tårnet er fra 1892.

Dagens kirke har gjennomgått flere ombygginger og fikk sitt nåværende utseende i

Rømskog kirke. Foto: Rømskog fotosamling

1952-1957, da den ble restaurert utvendig og innvendig, og malt rød igjen.

Kirkerud

Gården er en rud- eller rydningsgård, som antagelig ble ryddet en gang i senmiddelalderen, men kan være eldre. Da Rømskog kirke ble bygget her en gang på 1300-tallet, fikk gården navn etter kirken. Men både gård og kirke kan være fra før den tid: Kirkerud er første gang nevnt i skriftlige kilder i 1577, men det har bodd folk her lenge før den tid.

Presten bodde ikke i Rømskog, og Kirkerud ble kanskje bygd som bosted for presten når han besøkte Rømskog. Kirkerud har hele tiden ligget under Bøen.

Området var trolig det mest sentrale i bygda siden kirken ble anlagt nettopp her.

Her er det registrert en gravhaug, nord for kirken på østsiden av veien. Det er en steinblandet rundhaug, godt markert med antydning til fotgrøft. Det er gravd noe i toppen av haugen, men det er ikke funnet noe. Haugen er nå restaurert.

Rømsjøen var viktigste transportåre, og kirkestedet var et knutepunkt for ferdsel til lands og til vanns. Ofte ga kirkestedet navn til bygda, men i Rømskog gjelder altså navnet på sjøen. Opprinnelig navn på Rømsjøen var «Rymr» eller «Rymir», og betydningen er uvisst. Rømskog nevnes første gang i skriftlige kilder i 1369.

Kirkerud camping ble anlagt i 1988.

Kurøen bygdetun en vakker sommerdag. Foto: Anita Sletten

Kurøen

Gården ligger på ei halvøy nord i Rømsjøen og grenser i nord til Kirkerud og skogen under Østre Bøen. Kurøen er satt opp i høymiddelalderen. Kurøen er oppført som ødegård i 1624, men vi vet ikke om gården lå øde etter svartedauen.

Gården ligger i dag på ei halvøy, men det kan ha vært øy tidligere.

Det ble registrert en gravrøys på Kurøen i 1982.

Rømskog kommune overtok gården Kurøen som gave fra søsknene Melleby i

1986. Betingelsen var at det ble fradelt hyttetomter på området ut mot Rømsjøen.

Da saken ble behandlet i kommunestyret i 1986, ble dette enstemmig vedtatt, og det ble kulturstyret som fikk som oppgave å utvikle stedet til et bygdetun.

Gårdens historie føres tilbake til 1599. Den nåværende våningsbygningen er bygd i 2 etap-

Låven på Kurøen. Foto: Elizabeth Wirsching 2016

per med en nyere bygning utenpå den gamle. Låven er fra 1800-tallet. For øvrig finnes stabbur og smie. Bygdefolket la ned rundt 1000 dugnadstimer for å sette stedet i stand.

Kurøen knytter Rømsjingene sammen og er et populært sted for besøkende og turister. Området ved Kurøen gir muligheter for fiske, padling, rasting og bading, samt utgangspunkt for turer i den merkede turstien mot Vene-moen.

Kurøen ble kåret til Rømskog kommunes tusenårssted og ligger vakkert til på solsiden av Rømsjøen. Kurøen er en viktig kulturperle i Rømskog. I sommerhalvåret arrangeres det festivaler, konserter og utstillinger her.

ØSTSIDA

Steinalderboplass på Sandvika

Det er oppdaget en steinalderboplass ved Sandvikssand, i det svakt nordøst-sørvestgående dalsøkket som ender i sandstranda i bunnen av bukta.

Steinalderplassen er lokalisert ved den ca. 200 m lange stranda innerst og nord for bukta, 200 m sør-sørvest for driftsbygningen på Sandvika. Her er det funnet flintbiter og kokstein.

For minst 4000 år siden bodde noen av de første menneskene i Rømskog på denne boplassen ved Sandvikssand. De levde av fangst og fiske, og våpen og redskap var laget av stein. Bosetningene i de østlige bygdene Rømskog, Marker og Aremark var knyttet til løsmassene i elveterrasser og morenerygger langs elver og innsjøer. I dette landskapet er det en kraftig forkastning i retning syd-nord, og boplassene ligger som perler på en snor langs innsjøsystemet i dalbunnen. Bosettere, fiskere og fangstfolk fulgte innsjøer og elver som sto i forbindelse med hverandre. I den eldste tida var det sesongvandring, og boplassene ble bare brukt bestemte tider på året. Bosetningsmønsteret fulgte ikke dagens bygdegrensene, og hele vårt distrikt må derfor sees i sammenheng med tilgrensende landskaper i Akershus, Värmland og Dalsland. Foto: Elizabeth Wirsching 2017.

Det er også funnet spor av en gravplass på Saueodden mellom Kurøen og Sandvika. Foto: Elizabeth Wirsching 2017.

Ringsby

Gården ligger på østsiden av Rømsjøen og grenser i øst til Østtukun, i nord til Bøenskogen og i sør til Trosterud. Gården ble trolig tatt opp i høymiddelalderen. Gården lå trolig øde en tid etter svartedauen.

Gården ble brukt av leilendinger fra 1500-tallet og kanskje enda tidligere. Ringsby lå til Rødenes prestebord i en jordebok fra 1577. Fra midt på 1600-tallet eide familier i Fredrikshald gården, de samme familiene som eide de andre skoggårdene i Rømskog. Ingen av eierne bodde på Ringsby før på 1900-tallet.

Ringsby skattet som ødegård på 1600-tallet, sammen med Steinby, Tørnby og Kurøen.

Det var en bruker på Ringsby til midt på 1700-tallet, da det ble to brukere her. Men innmarka og skogen ble brukt sammen. Gårdsdriften på Ringsby tok slutt midt på 1900-tallet.

I 2013 ble det utført en arkeologisk utgraving av en fangstgrop her, den er godt dokumentert og finnes i Historielagets arkiv og på kommunens hjemmeside.

I bunnen av slike fangstgroper var det ofte en trekasse hvor elgen ble stående fast med beina låst. Fra akkurat denne fangstgropen ble det sendt inn dateringsprøver av trekassen som viste at gropen er fra senmiddelalderen; nærmere bestemt perioden 1440 -1490.

Østtukun

Gården ligger lengst øst i Rømskog, med tunet ca. 500 m fra grensen til Sverige. Gården ble ryddet i høymiddelalderen.

Veien til Østtukun går over Ringsby, Gravlidalen og Teigen. Bilvei ble påbegynt allerede i 1913, men den ble først ferdig for biltrafikk omkring 1960. Østtukun fikk veiforbindelse til Sverige omkring 1930.

Det var tømmer til sagbrukene langs Tista og ikke leieinntekter av jorda som fikk borgere i Fredrikshald til å interessere seg for både Østtukun og Ringsby. Midt på 1700-tallet var hele gården overtatt av folk utenfor bygda.

Det er registrert en gravhaug på Oppstua, ca. 500 meter sør-sørvest for driftsbygningen. Haugen blir vurdert som et usikkert fornminne.

I perioden 1860-1889 var det grendeskole på Østtukun, under Haukenes-Trosterud skolekrets.

I 1767 ble gården delt. De nye eierne trengte nok flere faste skogsarbeidere, og i leilendingskontraktene var det alltid et punkt om tømmerhogging, kjøring og fløting. Eierne ønsket også at leilendingen holdt øye med skogen, og dette ble også understreket i kontraktene.

Da de selveiende bøndene ble leilendinger, mistet de all rett til å ta ut tømmer til salg. Etter avtale med eieren kunne de bare hogge tømmer til vedlikehold av hus på gården, gjerdet og ved. Så lenge leilendingene holdt seg til bestemmelsene i kontraktene og betalte leieavgift og skatter, satt de rimelig trygt. Kontraktene ble vanligvis fornyet hvert tredje år.

Områder for kulturmiljø på Østsida

1. Langs Grytebekken fra Bøvika

En samling av 4 fangstgroper langs bekken mot Gryttjenn.

Stedet er lett tilgjengelig og kan tjene som et godt eksempel på denne type fornminner.

2. Fra Rømskog kirke til Sandviksand

Ved kirken er det en gravhaug og langs veien mot Kurøen en fangstgrop og gravhaug. I området rundt Sandviksand er det spor etter steinalderbosetning. På Saueodden er det en steinaldergravplass.

Kurøen bygdetun består av tre verneverdige bygninger, såkalte "røde" i Sefrakregisteret.

"Røde bygninger" i Sefrakregisteret er bygninger som er oppført før 1850. Disse har særskilt vern gjennom kulturminneloven, ved at alle søknader om vesentlige endringer eller riving av slike bygninger må behandles av Fylkeskonservatoren

III. UTROA

(Gårdsnummer 65 og 79)

Flaten med Nes

Flaten ligger lengst sør i bygda og grenser i øst til Trosterud, i sør til Sverige, i nord til Sundsrud og i vest til Marker kommune. Innmarka ligger lengst øst på gårdsområdet og på neset ut i Rømsjøen.

Den gamle veien gikk over Hagasundet, og det ble ferjet her til 1899, da det ble bygd flytebru over sundet.

Skogen dekker det meste av gårdsområdet, og Flaten- Trosterud skog med sine 26 000 mål er en av de store skoggårdene i bygda.

Eierne av Flaten og Flaten-Trosterud skog bor på Nes.

Brukerne på Flaten har vært bosatt på Flatahaugen.

Fra omkring 1960 ble alle gårdsbrukene på Flaten brukt sammen med Flatahaugen, og i 1976 kjøpte brukeren hele jordveien på Flaten og 322 mål skog. Nåværende eier kjøpte Flaten i 1998.

Navnet Flaten, uttales fla'ten, kommer av flo₃tin, som er bestemt form av flo₃t, som betyr flat strekning. Navnet ble skrevet Flotennæ, Flotenne, Flotenna i Røde bok fra omkring 1400, Fladen i 1604, 1626 og 1723 og Flaten i matrikkel 1838 og 1886..

Nes

Nes er den eldste gården i denne delen av bygda ut fra navneformen og beliggenheten på neset ut i Rømsjøen. Usammensatte naturnavn er tradisjonelt blitt oppfattet som de eldste gårdsnavnene.

Det er mest sannsynlig at det meste av Rømskog ble bosatt i perioden 800-1350, da beiteområder og store skogvokste strekninger på Østlandet ble fast bosatt, ryddet og dyrket for første gang. Men ut fra navneform og den gode beliggenheten på neset kan bosettingen på Nes være eldre.

Flaten var trolig egen gård fra tidlig middelalder eller kanskje allerede i vikingtida.

På begynnelsen av 1950-tallet ble det funnet noen spesielle gjenstander i jorda som skulle vise seg å stamme fra jernalderen. Oldsakssamlingen ble varslet, og det ble registrert to gravhauger innenfor en ring på 35 meter i diameter. Det var en svært godt markert rundhaug med en fin fotkjede med en rekke steiner, 50 cm lange og 30 cm brede. De lå med et mellomrom på 20 cm. I rommet mellom de store steinene lå to små steiner i et bestemt mønster. Fotkjeden ble ved registreringen av Oldsakssamlingen i 1967 gravd frem, og det kom da til syne en sentrumsstein og en sjakt. Det ble ellers i 1963 funnet et spinnehjul av lys grå kleberstein mellom våningshuset på Flatahaugen og gravhaugene. En lysestake og skaftet til en øse av grå kleberstein lå omkring 30 meter fra gravhaugene. Foto: Elizabeth Wirsching 2017.

Nord-Flaten stua. Foto: Elizabeth Wirsching 2017.

Delet til Trosterud må ha gått langs elva fra Rømsjøen. Det gamle tunet på Flaten kan ha ligget der Flatahaugen har husene. Flaten var i bruk i de vanskelige årene etter svartedauen, mens Nes ble fraflyttet. Flaten ble nå den største gården i denne delen av bygda, og Nes ble en del av Flaten.

I 1967 ble det registrert en samling fangstgropene ca. 250 m nordøst for våningshuset på Flatahaugen. Det er to fangstgropene vest for Svarteberget, på vestsiden av elva, og to fangstgropene i Langvasshøgda i Graverdalen. Fangstgropene ble registrert i 1972. Det er også fangstgropene ved Kudalen og vest for Nybru.

Våningshuset på Nord-Flaten er gammelt. Den eldste delen av bygningen er reist av grovt tømmer og kan være fra 1600-tallet. Det sies at dette er den eldste bygningen i Rømskog.

Det har vært flere ombygginger, sist i 1925 da en sval på østfasaden ble revet og det ble satt opp rekkverk. I 2004 ble huset flyttet til Flatabråtan, på tomten til Frank Bøhn Jensen. Huset kan besøkes etter avtale med eier: (Tlf.: 951 26 103)

Flatabråtan

Flatabråtan var eget bruk før 1700. Dette er det søndre bruket på Flaten, og det ble også kalt Søndre Flaten. Midt på 1700-tallet var det to brukere på Flatabråtan. Det er to våningshus på Flatabråtan, det ene fra ca. 1820. Det andre er også gammelt, men alderen er usikker.

Trosterud

Gården ligger på østsiden av Rømsjøen og grenser mot Flaten langs elva, Ringsby i nord og Sverige i øst. Gårdsbrukene på Trosterud ligger lengst sør på eiendommen, og her finner vi også husmannsplassene Enger og Os.

I 1903 kjøpte Mads Wiel Stang gården Trosterud av Chr. Anker A/S.

Navnet Trosterud, uttales tró'ssteru, kommer ifølge Oluf Rygh av fuglenavnet trost, brukt som mannsnavn.

Navnet ble skrevet Trostarud i Røde Bok fra omkring 1400, Throsterrudt i 1577, Trosterøed i 1723 og Trosterud i 1838.

Fangstgrop ved Trosterud. Foto: Elizabeth Wirsching. 2017

Trosterud hører trolig til de yngste gårdene i bygda og ble ryddet i seinmiddelalder. Gården lå øde etter svartedauen og ble tatt opp igjen under Flaten på 1600-tallet.

Vi ser av jordbrukstelingen i 1835 at utsæden av korn på Flaten var mer enn dobbelt så stor som på Trosterud, og husdyrholdet var også betydelig større. Men Trosterud hadde vesentlig større innmark enn nabogården Østtukun etter utsæd og husdyrhold i 1835.

Gravhaugen på Trosterud

En rund haug 375 m nord for driftsbygningen på Enger er kalt Gravene. Haugen er tydelig

i terrenget. Mellom haugen og skogsbilveien over bekken, er det et par langaktige rydningsgropene etter gammel dyrking. Ifølge tradisjonen ville det brenne på Trosterud dersom man gravde i haugen, og en gang noen virkelig gravde her, lyste det fra Trosterud. Men da de kom fram til gården var det ingen brann der. Ei trollkjer-ring pleide å ake i et trau ned bekkefare, og hvis man gravde i haugen og snakket når hun kom, ville haugen åpne seg og man ville bli tatt av de underjordiske. Det var Olaf Flaten på Enger som fortalte dette.

Ved Trosterud finnes det også fangstgropene. Se bildet.

Trosterud skole

Skolestua på Trosterud ble bygd omkring 1860, og det var skole på Trosterud til 1939. Barn fra svensk side gikk også på skole her. Det er skolemuseum her i dag.

Trosterud hadde lærer sammen med Haukenes krets, og det var mulighet for overnatting for læreren på Trosterud skole. Vi kjenner ingen lærere som bodde fast på skolen.

I 1860 ble Olaus Olsen Høgenes lærer i Haukenes og Trosterud kretser. Han sluttet som lærer i 1870, og lærer Theodor Olsen ble ansatt i hans sted. Omkring 1880 flyttet han til Ulfsby krets i Rødnes, og Emil Krosby var lærer i Haukenes og Trosterud kretser til 1885. Han flyttet da til Krosby krets i Rødnes.

Lærer Krosby ble etterfulgt av Oluf Martinsen fra Nes på Romerike. Han døde høsten 1893, og etter ham kom Carl Anton Halvorsen. Paul Høitorp overtok i 1921 og virket her til skolen ble lagt ned i 1939.

Riksgrensen mot Sverige - grenserøyser

Statens Kartverk inspiserer Riksgrensen mot Sverige hvert år, den 1630 kilometer lange grensegaten. Riksgrensen mot Sverige har ikke

alltid ligget der den ligger i dag. Den er et resultat av århundrer med krig og okkupasjon, av fredsavtaler og forhandlinger.

Norge mistet for eksempel Jämtland og Härjedalen etter freden i Brömsebro i 1645, og Bohuslän etter freden i Roskilde i 1658. Etter den store nordiske krig, der krigerkongen Karl den 12 falt for en kule ved Fredriksten Festning i Halden i 1718, ble det i de påfølgende fredsforhandlinger besluttet å trekke en endelig grense mellom Norge og Sverige.

Fra norsk side ble arbeidet ledet av den danskfødte juristen og majoren Peter Schnitler. Tidlig i 1740-åra dro han ut på reise, og arbeidet besto i å innhente forklaringer fra bønder, samer og andre som holdt til i grenseområdene. Arbeidet ble nedfelt i tre solide såkalte grenseeksaminasjonsprotokoller. Svenskene laget tilsvarende protokoller. Da de omsider kunne sette seg til ved forhandlingsbordet, viste det seg at disse protokollene ikke alltid samsvarte. Til sammen ble det protokollført 26 tvister.

Etter lange forhandlinger, ble grensa trukket og en traktat undertegnet i Strömstad i 1751. Dette er et omfattende dokument med flere vedlegg, og som regulerer alt fra bredden på grensegata (16 alen eller rundt 10 meter),

Grenserøys nr. 49 ligger i Trosterud-grenda der fylkesvei 126 går inn i Sverige. Under gjennomgangen av grensa i 1740-åra ble stedet kalt «Sten i Mosehalsen». Vanligvis er røysene runde, men det finnes noen få firkantede i området. Den høye flate steinen ble kalt hjertesteinen, og de to på hver side i samme linje er visersteinene. Når man sikter over disse og hjertesteinen, finner man grensas videre retning nordover. De to andre steinene på flatsiden av hjertesteinen kaltes vitnesteinene, og er vanligvis runde på toppen. Foto: Kjeld Magnussen, 1972.

hvordan riks røys i myr skal fundamenteres og størrelsen på dem (3 alen høye og ni alen i omkrets).

I løpet av de kommende 14 åra, ble ei grensegate ryddet fra Iddefjorden i sør til Treriksrøysa i nord, og 249 riks røys ble bygget.

Da skulle man tro at grensa var satt en gang for alle, men det var den ikke.

For det var langt mellom røysene, oppmålingene var unøyaktige og derfor er grensen justert mange ganger siden. Selv i dag blir unøyaktige målinger oppdaget. Langs grensen til Sverige har Rømskog grenserøys fra nummer 40 (Langevannet) til nummer 52 (Hvitsjøen).

Vedlikehold av grenserøys. Foto: VG-arkiv.

Hvert år bevilger Utenriksdepartementet en drøy halv million til Statens Kartverk for at de skal etterse riksgrensa.

Det er retningstein og vitnestein og sikringsbolter. Det siste er bolter satt ned i fast fjell eller store steiner, i tilfelle noen skulle finne på å flytte eller rive ei røys. Ved hjelp av sikringsboltene og målebånd kan de finne den opprinnelige posisjonen.

Å flytte eller ødelegge røys er og er straffbart. Som det heter i Strömstadtraktaten:

Den som «... forandre eller reent udkaste noget Grendse Røsz, skal til Skrek og Afskye for andre saa ildesindedede, paa Giernings-Stedet ophænges».

Hagasundbrua

Veien fra Rømskog og sydover mot Sverige gikk over Nes, en lang halvøy og morenerygg i Rømsjøen. Det var ferge mellom Hagan og Nordneset over Hagasund. Ferjen var betjent av en ferjemann som bodde på plassen Sundet på Nordneset.

Der landevei møtte vannvei, oppsto det knutepunkter med behov for overfartssteder og bruer. Ferjestedet ved Hagan lå ved veien på vestsiden av Rømsjøen. Frem til 1899 ble det ferjet over Hagasundet, og ferjestedet ble også kalt Hagasundstua og Ferjemannsstua. Dette var altså en husmannsplass. Sundmennene betalte antagelig avgift for plassen ved å ivareta ferjetrafikken.

Inntektene ved sundet var små, og ferjemannen var avhengig av ekstra inntekter. Torkel

Motiv fra Hagasundbrua.
Foto: Rømskog fotosamling.

Mortensen var ferjemann her i åra 1872–92. Han var skredder og kjøpte også opp skinn som han tilberedde i den lille hytta ved sundet. Han var kjent som en dyktig skøyteløper. Noen husker ennå historien om da han ble forfulgt av ulver på isen på Rømsjøen, og løp fra dem på skøyter.

Det var også et fremskritt at det i 1899 kom flytebru over Hagasundet, der det tidligere hadde vært ferjested. Opphavsmannen bak brua var rittmester Ove Gedde fra Setskog. Han hadde lært dette på Cuba. Kommunen bygget brua på flytetorver hentet fra ulike steder i sjøen. Helt innerst i Bøvika ved Haugbakkholmen ble det tatt ut og rodd flytetorver til brua. Den ble etter hvert forsterket med nye torver og plankedekke.

Veien videre fra Hagasundet gikk forbi Nes. Bruene tålte et maksimalt trykk, og hestene med lass måtte gå over i skritt. Bruene var avgiftsbelagt med korntoll, og bøndene måtte også betale avgift til ferjemennene.

Kongens biler kjørte over brua i 1922 da kong Haakon og Dronning Maud var private gjester hos familien Stang.

Områder for kulturmiljø i Utroa

Godt bevarte grenserøyser, flere fangstgroper og spor fra tidlig bosetning; gravhaug (steinalderen). Nordflatenstua på Bråten regnes som Rømskogs eldste hus og har status «rødt» i Sefrakregisteret. «Røde bygninger» i Sefrakregisteret er bygninger som er oppført før 1850. Disse har særskilt vern gjennom kulturminneloven, ved at alle søknader om vesentlige endringer eller riving av slike bygninger må behandles av Fylkeskonservatoren.

Ved Fallskjermåsen ligger det fremdeles rester etter fallskjermsslipp fra den 2. verdenskrig.

Trosterud Skolemuseum er i kommunens eie.

IV. Vestsida

(Gårdsnummer 66,67 og 68)

Vestsida

Sundsrud

Gården ligger sør i bygda på vestsiden av Rømsjøen. Skillesvika deler til Nes i øst, og dette gamle delet mellom gårdene har gitt navn til vika i Rømsjøen. I nord grenser Sundsrud til Haukenes, i sør i skogen til Flaten og Marker kommune og i vest i skogen til Akershus.

Det var jordveien, rydningen ved sundet, som ga navnet til gården. Gårdsnavnet ble skrevet Sundtzrud i 1593, Suntzrø i 1626, Sundsrud i 1723 og i matriklene 1838 og 1886.

Gården ble trolig satt opp i høymiddelalderen eller kanskje allerede i vikingtida. Gården var i bruk etter svartedauen. Det eldste tunet på Sundsrud lå trolig der Søgarden i dag har huse sine. Det er funnet et spinnehjul på Søgarden under pløying på jordet sør for tunet. Det er registrert en rekke fangstgroper i skogen.

Den gamle veien mot Rødenes er avmerket på kartet fra 1795. Den ble kalt Prestevegen og krysset delet til Rødenes ved Prestebordet.

Den gamle riksvei 2 fra Rømskog til Rødenes gikk gjennom Sundsrud. Da behovet for bilveier ble større, ble den nye fylkesvei 21 bygd langs yttergrensene i øst og sør på Sundsrud. Eierne av Sundsrud ga fri grunn til den nye veien imot vederlagsfri overtakelse av den gamle veien.

Det ligger store skogstrekninger til Sundsrud, og i dag er Sundsrud skog med 38 000 mål den største i Rømskog.

I jordbrukstelingen fra 1835 er det fem leilendinger på Sundsrud. Regner vi Bunes og Hagan som leilendingsbruk, blir antallet seks på hele 1800-tallet og frem til fradelingene i 1927. I tillegg til leilendingsbrukene hadde Sundsrud seks husmannsplasser.

Sundsrud hadde mye dyrkbar jord sammenlignet med de fleste gårder i Rømskog, og gården ble delt mellom mange leilendinger på 1700- og 1800-tallet.

Det ble beitet og setret i skogen, og vi kjenner 10 setrer på Sundsrud. Mye av vinterfôret ble også hentet her. Sauer og geiter blir for det meste fôret om vinteren med «løv og mosegress», hører vi i 1723, og lauvskog er nevnt som fôrsurrogat i 1865.

Skogen har betydd mye for livsgrunnlaget på Sundsrud. Skogen ga tømmer til husbygging, ved til oppvarming og matlaging og beite og vinterfôr. Fangstgroper viser at folk fra gammelt av også hentet mat i skogen.

Verdien av skogen økte betydelig da det ble mulig å fløte tømmeret ut av bygda og ned til sagbrukene ved Fredrikshald. Utenbygdsboene overtok etter hvert de verdifulle skogeieidommene.

Skogen brant i 1719, og det var nå bare skog igjen til husfornødenheter og litt sagtømmer. For å bevare skogen kunne det ikke hogges mer enn 10 à 12 tylfter årlig. Tømmeret ble fløtet gjennom Sverige ned til sagbrukene på norsk side, med stor bekostning med toll og fosseleie til svenskene.

Nesten hele Rømskog ligger øst for vannskillet og drenerer til Sverige, og det var derfor betydelig salg av tømmer til svenske kjøpere. Men etter at Engebret Soot hadde bygd kanal ved Otteid, var det mulig å ta tømmeret tilbake til Norge og inn i Haldenvassdraget. Den vestre delen av Sundsrud kunne levere tømmer direkte til Risenvassdraget, som var en del av Haldenvassdraget.

Storparten av tømmeret fra Sundsrud endte derfor hos Saugbrugsforeningen i Halden, enten direkte eller via Sverige. Utdrift av tømmeret foregikk med hest til vassdragene, for deretter å fløtes videre. Det var ikke store bekken som skulle til før det ble bygd dammer som tok vare på smeltevannet.

Fløtingen tok etter hvert slutt; først i bekken, så i vassdragene og til slutt også i hovedvassdragene. Det ble bygd skogsveier, og Sundsrud har nå 35 km skogsbilveier og 10 km offentlig vei.

Først på 1950-tallet fikk Sundsrud egen tømmerbil. Tømmeret ble kjørt til et nærliggende sagbruk eller til vassdraget, der det ble buntet for så å bli fløtet videre. Etter hvert ble også bilene større og dyrere, og Sundsrud valgte å avvikle ordningen med egen bil omkring 1980. Nå er det tømmerkjøperen som er ansvarlig for transport fra veikanten til sagbruk og fabrikk.

Sandem skole og galleri

Skoleloven fra 1860 påla kommunene å bygge faste skoler.

På Tårnby var det allerede fast skole, og i 1860 ble det bygd skole på Sandem for Trossterud og Haukenes krets. Det var skole her til 1958. Skolebygningen ble fradelt Sandem skolegård i 1975, og Guri og Arne Lindaas fikk skjøte samme år av Rømskog kommune og drev det som galleri frem til år 2016, da ble stedet solgt til et firma. Kunstneren Arne Lindaas er den dag i dag en internasjonalt kjent kunstner som bodde mange år av sitt liv i Rømskog.

Arne Lindaas 1924–2011

Bodde på Rømskog fra 1964. Arne Lindaas er representert i en rekke museer og gallerier i inn- og utland; blant annet Nasjonalgalleriet og Kunstindustrimuseet. Han har hatt flere utstillinger internasjonalt, blant annet i Japan og USA. En mangfoldig og aktiv kunstner innen maleri, skulptur i tre og jern, grafikk og glassdesign. Han sto for utsmykningen av Regjeringskvartalet i 1990, Hammersborgtunnelen «Edens hage» i 1973.

Var kunstnerisk leder av brukskunstsenteret PLUS i Fredrikstad fra 1958 – 1961.

Hans verk ble utstilt på Sandemskolen frem til 2016.

Presteveien

Presteveien er den eldste kjente veiforbindelsen over fjellet mellom Rødenes og Rømskog, avløst av bedre vei omkring 1870- som igjen ble avløst av nåværende fylkesvei 21 i 1950-årene.

Presteveien er en av de to eldste veiene mellom Rødenes og Rømskog og er avmerket på et kart fra 1799. Denne veistrekningen ble kalt Presteveien fordi presten brukte den når han skulle utføre tjeneste i Rømskog annekskirke. Også lensmannen og andre øvrighetspersoner benyttet denne veien. Den korteste strekningen mellom hovedsognet og Rømskog kirke var om Haukenes anneksgård. Veien var 28 km

Typisk Lindaasmotiv. Foto: Anders Lindaas 2014

Fugl i glass. Foto: Anders Lindaas 2014

lang, og besværlig med de tunge bakker. To sund måtte passeres, og presten måtte overnatte i anneksgården.

Ved delet til Rødenes heter det Prestebordet, som er en stor flat stein. Her var det fast hvilested for presten og hans følge på vei til og fra Rømskog anneks. Prestebordet ligger ved en bekk omtrent halvveis til Rømskog kirke. Veien følger østsiden av Slavannet og Ertevannet og videre til kirken langs nordsiden av Rømsjøen. Denne veien ble anlagt som grusvei i 1867, og gikk da utenom Prestebordet og forbi Fjellstua.

Presteveien er i dag en av Rømskogs mange turstier.

Vestsida

Haukenes

Haukenes var av de største gårdene i bygda på 1600-tallet.

Sand og moldblandet sandjord og beliggenheten i lia ned mot sjøen gir gode dyrkingsforhold på Haukenes. Det er derfor sannsynlig at dette området hører til den eldste bosettingen på vestsiden av Rømsjøen, og at det kan ha blitt ryddet en gård her allerede i eldre jernalder. Heimgården Sandem er nå en del av Haukenes, og er trolig den eldste gården i dette området.

Jordbruket var grunnlaget for bosettingen på Haukenes. Skogen var nødvendig for husdyrholdet, som beite om sommeren og sanking av fôr for vinteren. Skogen ga også materialer til husbygging og ved til oppvarming og koking. På 1600-tallet ble verdien av skogen utvidet. Uttak av tømmer ga store inntekter til eierne, samt arbeid og inntekter for leilendinger og husmenn.

Fra 1760-tallet og utover på 1800-tallet ble jordveien på Haukenes sterkt oppstykket. I 1838 var gården delt i 15 parter, og oppdelingen fortsatte. I tillegg kom husmannsplassene, slik at det i 1835 var 20 husholdninger på Haukenes.

Virksomheten rundt Kopperudfossen må ha bidratt til den store økningen av boplasser. Innmarka på mange av brukene ble ikke mer enn 30-60 mål, og inntekter fra skogsdriften og arbeid på saga og mølla i Kopperudfossen må ha gitt nødvendige inntekter til kjøp av korn og andre matvarer, og til å betale de faste bygselavgiftene.

Kopperud

Kopperud var egen gård før svartedauen og ble tatt opp igjen under Haukenes etter ødedia. Kopperud er kalt en liten ødegård i 1615 og skyldte 1 pund tørre gjedder til Rødenes prestebord.

Kopperudfossen - Sagbruk og mølle

I 1805 fikk brukerne på Tørnby, Haukenes og Ramberg kongelig bevilling til å bygge et «bondesagbruk» i Kopperudelva. Her skulle de skjære bord av tømmer fra omliggende odels-skoger, bord som de selv og andre i bygda trengte til gårdenes vedlikehold og annet bruk. Sagbruksdrift ble tillatt så lenge de omliggende odelskogene «uten skade og forhuggelse» kunne avgi tømmer. Videre måtte alle bordene skjæres med vannkant, og intet måtte utføres fra bygda (Kongelig bevilling 29. mai 1805).

Denne kongelige bevillingen var begynnelsen på en industriell virksomhet som skulle vare helt fram til 1965. Kopperud har gitt navn til fossen og anleggene i Vortungsbekken, selv om plassen Kopperud ligger et godt stykke sør for elva og fossen. Det er rimelig å tro at hele dette området nordvest for Ramberg opp til fossen ble kalt Kopperud. Enkelte ganger er fossen også kalt Rambergfossen og Høgenesfossen.

Storøya

Det bodde folk her før Storøya ble eget bruk i 1769. Hvor langt tilbake vet vi ikke. Det fradelte bruket Storøya omfattet i 1769 selve Storøya, Kopperudsetra og den nordre sjetteparten av Haukenesskogen. 1865: 22 mål åker og dyrket eng og 10 mål naturlig eng. Storøya ble lagt til Østre Haukenes i 1869, og det har antagelig ikke bodd folk her siden.

Ramberg

Gården ligger ut mot Rømsjøen nord for Haukenes og grenser i nord til ødegården Kopperud, som gikk inn i Haukenes. Ramberg lå også øde etter svartedauen. Ramberg ble ikke tatt opp under Haukenes, og ble egen gård.

Noe av Haukenesskogen nordvest for Ramberg opp til Vortungsbekken, kan være skog som opprinnelig lå til Ramberg gård.

Ramberg er ikke nevnt i matrikkelen fra 1647 og 1665, men var bebodd i 1664. I prestens manntall fra dette året er gården kalt «rydningsplass». Ved grøfting av Engemyr ble det funnet en tresko, som nå er på Historisk museum. Det er hull i sålen for reimer, og man antar at dette er en skisko fra 800-tallet.

I 1723 ble gårdsnavnet skrevet Rafneberg, og i matriklene fra 1838, 1886 og 1903 er gårdsnavnet skrevet Ravneberg. Navnet kommer av gammelnorsk rafn, som betyr ravn.

Ramberg må høre til den yngste bosettingen i bygda og ble trolig ryddet i høymiddelalderen.

Branntårnet på Haukenesfjellet

For å verne de nære skogområdene mot brann, bygde Østfold Skogselskap i 1909 branntårn på Haukenesfjellet. Skogbrannforsikringen påtok seg å betale en vakt til å overvåke mot brann i sommersesongen. På toppen av tårnet var det et rom med vinduer rundt det hele. Midt i rommet sto et åttekantet bord med kart over områdene rundt. På 1930-tallet ble tårnet også benyttet for værvarsling til Meteorologisk Institutt.

Tårnet ligger 335 m.o.h. og er ved siden av Slavasshøgda Østfolds høyeste punkt.

Haukenestårnet. Foto: DNT

Det ble bygd nytt tårn i 1950, og det var bemannet fram til 1975. I 2007 ble det inngått leieavtale mellom kommunen og Den norske Tursistforening på 40 år. Etter restaureringen i 2009 ble Haukenestårnet innviet som dagsturhytte og ble miljøsertifisert i 2010.

I dag er Branntårnet en av Den norske Turistforenings ubetjente hytter og er mye besøkt.

Områder for kulturmiljø på Vestsida

Langs Kopperudelva, fra Rømsjøen til Vortungen.

Her er det viktig kulturhistorie i forbindelse med tømmerfløting og noen rester knyttet til sagbruk, møller og el-verk. Det finnes også fangstgroper i området.

B

Fra den
fjerne fortid

Tidstavle

–1800 f. Kr	Steinalder
1800 – 500 f. kr	Bronsealder
500 f. K – 800 e. Kr	Jernalder
800 – 1050	Vikingtid
1050 – 1349	Høymiddelalderen (gammelnorsk tid)
1349	Svartedauen
1349 – 1536	Senmiddelalderen
Etter 1536	Nyere tid (Reformasjonen)

Avgrenset bygd – rik på kultur

De første spor etter mennesker i Rømskog er fra en steinalderboplass i Sandvika. Man går ut fra at det også har vært like tidlig bosetning flere steder langs Rømsjøen, enkeltfunn vitner om det. I området rundt Trosterud og Flaten finnes det også spor etter eldre bosetning, og på Haukenes regnes det med at det også her var tidlig bosetning.

Landskapet ved Rømsjøen har gitt gode muligheter og livsvilkår til mennesker og dyr gjennom mange tusen år. Kombinasjonen sjø, fruktbar jord og skog var et godt grunnlag for bosetning, fiske og jakt, og senere skogsdrift.

Noen steder er det fysiske rester etter disse bosetningene og de har fått en egen beskrivelse i planen.

Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, og steder tilknyttet viktige hendelser, tro eller tradisjon. Kulturminner og kulturmiljøer inngår i vår felles forhistorie og gjenspeiler hvordan utviklingen har satt sitt preg på bygda og livet til innbyggerne. Det

er lagt inn flere kulturmiljøsoner på kartet over Rømskog. Innenfor disse sonene befinner det seg forskjellige typer fornminner, og det bør tas hensyn til disse sonene ved utbygging og lignende.

Selv om Rømskog er en liten og tynt befolket kommune, er den en av Østfolds mest historierike bygder.

Rømskog er grensekommune mot Sverige, og beliggenheten lengst nordøst i fylket er særegen. Värmland i Sverige danner delvis grense mot sydøst, mens Setskog og Høland i Akershus er bygdene i vest og nord. Bygda ligger således i skjæringspunktet mellom Sverige, Akershus og Østfold.

Rømskog kan gjennom tidene fremvise en rik og blomstrende kultur.

Mens det i byer og velstående jordbruksbygder ofte var stor forskjell på fattig og rik, var det ikke markante sosiale ulikheter i Rømskog. Her var ingen herregårdsbesittere og embetsmenn, og ikke storgårder som i mange jord-

Fra den fjerne fortid

På begynnelsen av 1950-tallet ble det funnet noen spesielle gjenstander i jorda som skulle vise seg å stamme fra jernalderen. Oldsakssamlingen ble varslet, og det ble registrert to gravhauger innenfor en ring på 35 meter i diameter. Det var en svært godt markert rundhaug med en fin fotkjede med en rekke steiner, 50 cm lange og 30 cm brede. De lå med et mellomrom på 20 cm. I rommet mellom de store steinene lå to små steiner i et bestemt mønster. Fotkjeden ble ved registreringen av Oldsakssamlingen i 1967 gravd frem, og det kom da til syne en sentrumsstein og en sjakt. Det ble ellers i 1963 funnet et spinnehjul av lys grå kleberstein mellom våningshuset på Flatahaugen og gravhaugene. En lysestake og skaftet til en øse av grå kleberstein lå omkring 30 meter fra gravhaugene. Foto: Elizabeth Wirsching 2017.

bruksbygder. Derfor er det få spor av såkalt elitekultur. Kjøpmenn i Fredrikshald fikk nok en viss sosial innflytelse, selv om de ikke bodde i bygda. De eide sentrale gårder med store skogområder, og hadde derfor først og fremst økonomiske interesser. Etter 1723 eide de også kirken, som i sitt inventar ennå bærer preg av det.

Likesom i flere andre skogsbygder var det heller ingen store sosiale avstander mellom bønder og husmenn. Gårder, bruk og plasser var små i forhold til vanlige forhold i rike jordbruksbygder. Arbeidsfelleskapet i skogen og under tømmerfløting bidro også til å jevne ut sosiale ulikheter.

Drivkrefter i bygdas historie er næringsveier og økonomi. Skogen ga det største utbytte, og mesteparten av arbeidslivet var knyttet til den. Rømskog har ingen store fossefall, og sagbrukene var bare såkalte bondesager som produserte for bygdas eget behov.

Samtidig ga de små gårder og plasser begrenset avkastning og lønnsomhet. Det ensidige og konjunkturavhengige arbeidstilbudet medførte stor utvandring til Nord-Amerika fra midten av 1800-tallet. I forhold til folketallet var Rømskog en av de største utvandringsbygder i Østfold.

Tømmer og trelast er ennå i dag en viktig næring. Når det gjelder landbruk, var husdyrhold viktigere enn kornproduksjon. Gode beiter i utmark, skog, og langs elver og vann ga jevn tilgang på kjøtt, melk og smør. Rømskog var en av de få bygder i Østfold med seterdrift, og det var sjelden mangel på animalske produkter. Men korn var ofte mangelvare, og bygda greide neppe på noe tidspunkt å brødfø seg selv.

Rømsjøen mellom to elver

Topografi og arkeologi

Nikolai Nilsen skriver i sin "Rømskog Herred 1814–1914" at bygda er et åslandskap, som for det meste ligger 150–300 meter over havet. Landskapet er preget av nord- og sydgående fjellstrekninger gjennomskåret av dalstrøk. Ifølge Nilsen er Trosterudelvas (Oselvas) dalføre det viktigste. Det går inn fra Sverige i bygdas sydøstre hjørne, og har nokså flate og dyrkbare skråninger. Lenger nord fylles dalføret av Rømsjøen, og ved dens bredder ligger de fleste og mest sentrale gårdene. Fra Rømsjøen fortsetter dalstrøket videre nordover mot Setskog.

Havet sank, og landet steg. Dermed var grunnlaget lagt for det landskap vi kjenner

Fra den fjerne fortid

i dag. Det er underlig å tenke på at åser og bergtopper en gang har vært holmer og skjær i et enormt hav.

Da isen smeltet for ca 10 000 år siden, sto havet ca. 220 meter høyere enn i dag. Mye av landskapet i Rømskog var synlig land, og Slavasshøgda var da en øy som raget vel 115 meter over datidens havnivå. Under istiden ble hele området kraftig «gnaget» ned, og sprekkesystemene ble utdypet og utvidet. I våre dager inneholder de ofte sjøer.

Nyere målinger viser at Slavasshøgda ligger 336 meter over havet, og er det høyeste fjellet i Østfold.

Hovedvassdraget kommer fra Setskog, og ved Mortegropa heter det Tukuelfva. Den går sydover gjennom Rømsjøen, og videre som Oselva mellom grenserøys 45 og 46 inn i Sverige. Dermed renner en elv inn og en elv ut av bygda, og imellom de to elvene ligger Rømsjøen. Dette regnes som bygdas lengste og mest vannrike vassdrag. Kopperudelva fra Vortungen faller i Kopperudvika, og gir vassdraget størst tilløp. Ifølge Nilsen er det til sammen 133 vann i Rømskog.

Hvor slo de første menneskene seg ned?

Landskap og klima er i stadig endring, og det samme gjelder næringsveier og levesett. Naturrikdommer som ble skapt i løpet av jordas historie, lå lett tilgjengelig for menneskene da de tok bygda i besittelse for vel 5000 år siden.

Rømskog har til alle tider vært den tynneste befolkede bygda i Smålenene. Bebyggelsen er konsentrert til dalførene langs Rømmen/

Rømsjøen, Tukuelfva og Oselva. Sjøer og vassdrag var i gammel tid de viktigste ferdselsårer, og det var helst her, og på steder med gode næringsmuligheter, at folk bosatte seg. Ved utløpet av Rømsjøen ligger «Uttoa» mot Östervallskog i Värmland, mens «Nordroa» (Nordsida) er området langs Tukuelfva med utløp i Bøvika. Dermed omfatter betegnelsen «ro» et ganske stort geografisk område.

Det er gjort funn av gammel bosetting over det meste av Rømskog. Ved Sandvika finnes steinalderboplasser og dermed spor etter en rundt 5000 år gammel befolkning. I grenseområdene er det funnet steinalderboplasser fra

ca 3000 år før Kristus, blant annet ved Flaten og Trosterudelva. Funn av flint og kokegroper forteller om tidlig bosetting i disse områdene med rik tilgang på fisk og matnyttig vilt. Både Kirkerud og Kurøen (Kørren) har også spor av slike eldre boplasser.

Også på eiendommen Flaten er det registrert steinalderboplasser, som kan dateres i forhold til den marine grense. Her er det også funnet flintredskap og kokegroper. Slike boplasser var fangst- og fiskeplasser, og ikke gårder. Nærheten til vann og gode strender var viktig for valg av datidens bosteder. Folk bodde her så lenge næringsmulighetene var gode, og flyttet videre når levekårene ble dårlige.

Fast bosetting

Med rydding av gårder kom et gryende jordbruk og den første faste bosettingen i bygda. De eldste gårdene ble trolig ryddet like før vår tidsregning. Gravhauger og arkeologiske løsfunn på Flaten, Trosterud, Bøen, Kurøen og Kirkerud fra århundrene etter Kristi fødsel kan sammen med flere oldfunn vitne om tidlige gårdsdannelser. Noen av disse stedene, som for eksempel, Flaten, har hatt kontinuerlig bosetting helt fra steinalderen for 4000–5000 år siden, altså lenge før de ble gårder.

Flere av de eldste navn på gårder er usammensatte naturnavn som Flaten og Nes. Slike steder kan ha blitt ryddet i tiden rundt Kristi fødsel.

I 1987 bestemte Rømsjvingene seg for at deres eget kulturminne nr 1 skulle være Nord-Flaten i Uttoa. Den regnes som den eldste bygningen i Rømskog og eksisterer den dag i dag. Den ble flyttet til Flatabråtan i 2004.

I bygda er det også to såkalte heimgårder med røtter i vikingtid, ca. 800–1050 etter Kristus. Både Sandem på vestsiden av Rømsjøen og Trandem nord i bygda kan således ha vært gårder på den tiden. Sandem ble senere en del av Haukenes. De øvrige gårdene ble antagelig ryddet i perioden frem til Svartedauden ca. 1350.

Befolkningen

Det har fra de eldste tider og frem til i dag vært liten tallmessig tilvekst i befolkningen, og i enkelte perioder er folketallet blitt betydelig re-

Fra den fjerne fortid

Foto: Wikipedia

dusert. Fra 1801 til 1910 økte folketallet fra 420 til 497 personer, og i løpet av 110 år var dette en økning på 77 personer, eller vel 18 prosent. Fra 1900 og frem til år 2000 har befolkningen økt til 674 personer, som utgjorde en økning på 37 prosent i løpet av 100 år.

Mens befolkningen altså har vært stabil og økende etter 1890, har den i tidligere tider gått i bølgegang. Rømskog var sårbar når det gjaldt uår og epidemier. Bygda var ikke på noe tidspunkt selvforsynt med korn. De mange krigshandlinger i grenseområdene med påfølgende påkjenninger og ettervirkninger har også vært særlig belastende for vår bygd.

Dersom vi foretar en beregning av det relative folketall ut fra skattegårdene, kan folketallet i Rømskog ha ligget rundt 100 personer i 1590-åra. *Kilde: Bygdebøkene 1,2 og 3.*

Fangstgroper – et særtrekk i Rømskog

Jakt på elg og reinsdyr foregikk fra forhistorisk tid gjerne ved styrtfangst eller i fangstgroper. Dyr som ble jaget utfor stup eller falt i graver var et lett bytte for jegerne. De eldste fangstgroperne i Norge kan tidfestes til ca 1500 før Kristus, og ble på våre kanter tatt i bruk for fangst av elg trolig noen hundre år senere. Fangstmetoden var vanlig helt frem til 1700-tallet, og ble forbudt ved lov i 1864. Fallet i de vel to meter dype gravene påførte dyrene store lidelser. De kunne bli liggende lenge hardt skadet og hjelpeløse før jegerne kom og avlivet dem. Fangstgroperne var en såkalt passiv

jaktform. Jegere flest hadde neppe noen personlige følelser for dyra. De var glad for fangst og matauk, og hadde en praktisk holdning til fangstmetodene og følgene for dyret.

Bunnen på gravene var gjerne steinsatt eller innredet med en trelamme. Fra Rømskog finnes det tradisjon om at gravene hadde en spiss stolpe i midten, slik at dyra ble spiddet i hjel. I Setskog satte de noen steder flere staker ned i gropen.

Fangstgropene var dekket med kvist og jord, og umulig å se for dyra langs trekkrutene. De fulgte bestemte ruter i trange dalsøkk eller på små flater under brattere bakker. Og det var helst her elggravene ble lagt.

I Rømskog var det på 1970-tallet registrert så mange fangstgroper at bygda ble lansert som fangstgropenes kommune. Foreløpig er vel 70 slike fangstgroper lokalisert, og de fleste ligger ved kjente elgtrekk ennå i dag. Fangstgroperne er vanskelig å finne fordi terrenget lett blir overgrodd, og bare små fordypninger kan antyde hvor de finnes. Ganske visst ligger det mange flere, uoppdagede fangstgroper i Rømskog. De ligger spredt over hele bygda. I nyere tid er det også avdekket fangstgroper ved blant annet Vortungen. Gropene ble ofte lagt flere ved siden av hverandre, og mange av dem er lokalisert helt inntil dagens nyere bebyggelse. De færreste i nabolaget har vært klar over at søkkene i terrenget er kulturminner, og noen har derfor brukt dem som fyllplass for kvist og hageavfall.

A photograph of a moss-covered wooden cabin in a forest. The cabin has a steep, gabled roof covered in thick green moss. The walls are made of dark, weathered wooden planks. The cabin is surrounded by dense green foliage, including ferns and various trees. The overall scene is lush and overgrown, suggesting a remote or abandoned location.

C Fra den nære fortid

Finneboplasser i Rømskog

I Rømskog er Lukashytta ved Hølvannet den eneste gjenværende bygning fra finnebosetningen. Det er også den eneste i Østfold og dermed den sørligste bosetningen i Norge. Sør for Lukashytta er det tufter etter finnebosetning ved Ertevassfallet og Røvassfallet. (Se nærmere beskrivelse under kapittelet *Nordsida/Lukashytta*).

Skogfinner var en etnisk gruppe som stammet fra *finner* fra *Savolax* og *Tavastland* som slo seg ned i skogområdene i *Sverige* og *Norge*, særlig området som ble kjent som *Finnskogen* på begge sider av den svensk-norske grensen. Størstedelen av denne finske utvandringen skjedde i løpet av hundreårsperioden ca. 1575–1660. Det var både personlige, økonomiske, politiske og samfunnsmessige årsaker som gjorde at de reiste. En av årsakene var den arealkrevende landbruksformen som de hadde som hovednæringsvei, *svijordbruket* (*svedjebruk*), idet de drev skiftebruk i utmarka ved å svi av granskog og så rug i asken, såkalte rugbråter. Dette bråtebruket ble enkelte steder drevet fram til ca. 1800, men gradvis gikk etterkommerne over til fast *åkerbruk*.

Skogfinnene lærte seg svensk eller norsk og ble tospråklige, men beholdt sin kulturelle særart og det finske språket. Blandingsekteskap ble tidlig vanlige. Ved slutten av 1700-tallet hadde skogfinnene i stor grad blitt assimilert inn i den svenske eller norske kulturen, en prosess som var nærmest fullstendig fullført ved begynnelsen av 1900-tallet. Det skogfinske språket er

Foto. Rømskog Fotosamling

i dag utdødt. Skogfinnene ble i 1998 anerkjent som en av Norges nasjonale minoriteter (ved siden av kvener, romá, tatere og jøder).

Ekspansjon i perioden 1550-1700: Under den strenge klimaforverringen i den såkalte «lille istiden» 1300-1850 e.Kr. ekspanderte det savokarelske svedjebuket i alle retninger, sterkest i perioden 1550-1700. Denne svedjebuksekspsjonen fra Savolax og Karelen gikk til Sverige, Nord-Finland, Twer, Ingria, Estland og Norge.

Granskogen var ikke verdsatt som tømmer slik som furu. Den omtales som unyttig, og myndighetene i Sverige ønsket grankonsumentene velkommen. Samfunnet ville ha nye skatteborgere, så derfor ble nykommerne stimulert med tilbud om skattefrihet i starten. Dette statlige lokkemiddel var ikke årsaken til ekspansjonen, men det hadde en positiv virkning. (Kilde: Wikipedia)

Fra den nære fortid

Kong Karl den 12. i Rømskog vinteren 1716

Hvordan foregikk Karls bevegelser i Rømskog vinteren 1716? Han kom inn over Trosterud fra Östervallskog og tok isen fatt ved Os. Vinteren var svært kald, og myrer og vann var flere steder bunnfrosne. Det var passelig mye snø, og det svenske infanteri var utstyrt med truger eller ski. Han slo leir på husmannsplassen Kirkerud under Bøen. Utenfor Rømskog kirke stilte han opp sine styrker til bønn. Da han dro videre over til Setten, kan han muligens ha gått over Trandemsætra og Mortegropa. Men antageligvis gikk han inn på land ved Kopperud, og red den korteste veien til Grøvika i Hallangen. Fra Setten dro han inn til passet ved Langtjenn på Kongtorpfjellet, som ikke var bevoktet, og derfra videre til Løken i Høland.

Karl 12.s felttog i 1716 var mislykket, og 10. juli trakk han seg ut av Norge. Meldingen om svenskenes tilbaketog ble mottatt med stor jubel. Det ble holdt takkegudstjeneste med klokkeringing i landets kirker og skutt salutt fra

festningene. Men flere bygder var nedbrent og ruinert. Under krigens gang døde mange i Rødenes og Rømskog av smittsomme sykdommer, og flere gårder lå øde. Ennå på slutten av 1800-tallet levde det tradisjon om krigens påkjenninger i Rømskog. I kallsboka fortelles det om et hus på Kurøen som Karl 12 på eierens bønn ikke brente ned. Men han hugget av dørhengslene.

Skogsdrift, tømmerfløting og fløytedamper

Skogsdrift

Skogen var og er den viktigste naturressurs i Rømskog. Foruten å være jakt- og beitemark, har den fra uminnelige tider gitt råstoff til husbygging, brensel, gjerdefang og never til takteking. Tømmeret fikk ingen større bruksverdi før sagbruksnæringen for alvor gjorde seg gjeldende fra annen halvdel av 1600-tallet. Da var det mulig å fløte tømmer ut til de store vassdrag, og utenbygds trelasthandlere gikk

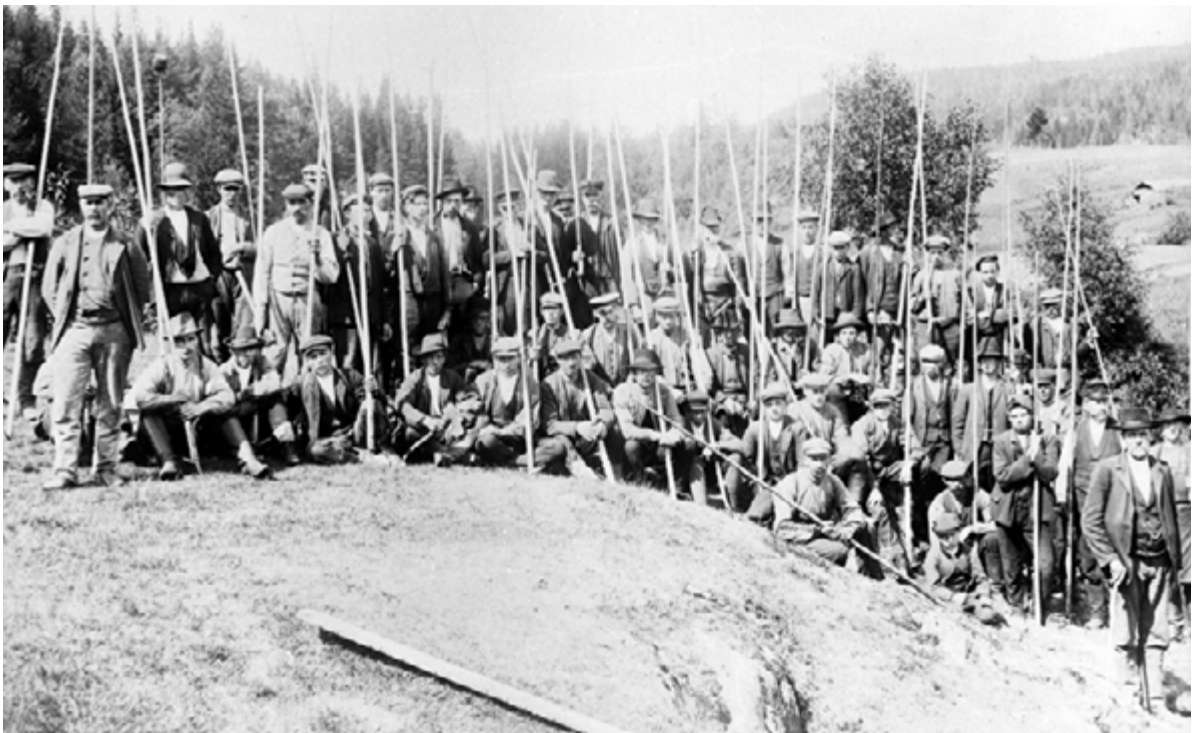

Lokalt spill. Fra markeringen av Karl den 12. 8.mars 2016. Foto: Elizabeth Wirsching

Fra den nære fortid

Hester, tømmer på sleder vinterstid. Foto: Østfold Fylkesbibliotek.

Fløterlag fra Langebekk og Skårsjøen ved Østtukun etter endt arbeidsdag. Langebekk danner grensa mot Sverige lengst øst i Rømskog. Fra Langebekk går vassdraget videre inn i Sverige. Dermed ble norsk tømmer fløtet via Sverige. Det ble ført ned gjennom sjøen Töck, og videre gjennom Foxen og inn i Stora Lee. Fra denne sjøen går en lang vik inn i Marker, og den er atskilt fra Øymarksjøen i Fredrikshaldvassdraget med et smalt eid. Her ligger det langstrakte tjernet Skinnarbutjern, og kanalbyggeren Engebret Soot bygget kanal og kjerrat for overføring av tømmer fra svensk til norsk side. Denne var i drift helt frem til midten av 1950-åra. Foto: A. Persson, Sverige. ØFB. 82-668.

Fra den nære fortid

Tømmervase i Ertevassbekken. Med stokklengder på opptil 10 meter på sliptømmeret var det en stor utfordring å fløte tømmeret uten at det ble slike vaser som på bildet. Ertevassbekken og andre bekker var ganske smale og gjorde fløtingen vanskelig. Det hendte ofte man måtte bruke dynamitt til å løse opp i vasene, og det var ikke uvanlig at fløterne fikk seg et ufrivillig bad. Foto: Rømskog fotosamling.

bevisst inn for å skaffe seg råstoffer til sagbruk ved utløpet av elvene.

Sagbruksreglementet av 1688 innebar at bare enkelte store og etablerte sagbruk fikk produsere for eksport. Degjenværende ble redusert til såkalte bonde- eller bygdesager, slik det var i Rømskog. Skogeiene bønder skulle først og fremst selge tømmer til de store trelasthandlerne. Hensikten med reglementet og privilegiene var å få bedre kontroll med tømmermarkedet, produksjon, utførsel og priser på trelast. Den offisielle begrunnelse var å bevare skogene på Østlandet mot uthugging og rovdrift. Men det var altså kjøpmennenes fortjeneste og myndighetenes interesse det hele bunnet i.

Skoger i Glommadalen og langs Fredrikshaldsvassdraget sto ennå på midten av 1600-tallet ganske urørt. Her kom derfor trelasthandlere i byene til å konkurrere om tømmermarkedene. Skogene i Rømskog var på linje med andre fjerntliggende skogsbygder mulighetenes marked, og

også herfra gikk det for det meste ubehandlet rundtømmer til sagbruk ved de store fossefall, særlig langs Tista. I Rømskog var det ingen store vannfall, som kunne gi produksjon av noen betydning. Dessuten var det for lang og kostbar transport til utførselshavnene. Derfor var det mest hensiktsmessig å fløte råvarene ut av bygda, og Rømskog forble dermed et viktig tømmermarked. I årene etter 2.verdenskrig var det opptil 100 arbeidere fra 30 forskjellige kommuner i Norge på jobb i Rømskogs skoger.

På 1700-tallet var Sundsrud, Flaten, Ringsby, Bøen og Haukenes betydelige skoggårder. Flaten har skog vestover til bygdegrensa mot Marker. Skogen under Haukenes går vestover til fylkesgrensa mot Akershus, og opp til Vortungsbekken nordvest for Ramberg. Skogen på Bøen strekker seg østover til svenskegrensa. Det lå også store skoger til Trandem, som går østover til riksgrensa og nordover til Setskog i Akershus. Tukun hadde skog vestover til delet mot Setskog.

Røvassdammen og flere andre fløytedammer var dobbeltveggede laftedammer fylt med stein. De parallelle veggene var ca. en meter fra hverandre og ble holdt sammen av innlaftede stokker på tvers. Foto: Rømskog fotosamling.

Skogeiendommene ble attraktive for kjøpmenn i Fredrikshald etter at det var mulig å fløte tømmer ut av bygda. Adelsmannen og Norges kansler, Jens Bjelke, var en av de første som oppdaget Rømskogs naturherligheter, skjønt han neppe noen gang besøkte bygda. Han var sterkt opptatt av tømmerhandel og fløting, og eide rundt 1650 Trosterud og Flaten, og åtte år senere også Ringsby. Således hadde han i motsetning til mange andre adelsmenn kommersielle interesser. For borgerskapet var forretningsdrift selve det økonomiske fundament. For eksempel eide Peder Olsen Nordmand i Fredrikshald i 1666 hele Sundsrud.

Det meste av tømmeret til Tistedal og Fredrikshald kom således fra Vingertraktene og Rømskog. Her sto skogene ennå for det meste uberørt, og det var lettere og billigere å fløte tømmeret via svenske vassdrag.

Fløytedammer

Ved Langebekk var det tømmerfløting fra tidlig på 1700-tallet, og trolig enda tidligere. Det ble etter hvert anlagt en rekke dammer i vassdraget. Den berømte kanalbygger og fløtningsingeniør

Engebret Soot var i Rømskog i 1832, og var med på å bygge dammer. Slike anlegg gjorde både grensevassdraget Langebekk og den tilstøtende svenske elva fra Skårsjøen fløtbar. Soot hadde med seg slaver fra Fredriksten festning til å utføre arbeidene. Til Langebekk kom det tømmer fra Hølvannet og Stangebrøt med Slatjern, samt Ertevannet. Disse vassdrag ble trolig ikke bygget ut før på 1870-tallet. Dessuten ble det ført tømmer til Langebekk fra den tilstøtende svenske elva fra Setskog. Her var med andre ord et knutepunkt, og det var både norske og svenske fløtere i mannskapene.

En del av tømmeret fra Rømskog ble ført fra den vestre del av bygda gjennom Risanelva og ned til Fredrikshaldsvassdraget. Fra gammelt av ble denne fløtinga utført av grunneiere ved Risanelva. Siden elva renner i Rødenes ned til Rødenessjøen, var fløterne fra Rødenes.

Dammene ble anlagt ved utløpet av vannene, eller ved den nedre ende av rolige partier i elver og bekker. De ble bygget for å ta vare på smeltevannet og skaffe vann nok til at tømmeret kunne fraktes nedover vassdraget. Dermed kunne også små bekker benyttes til fløting.

Fra den nære fortid

Såkalte skådammer var en slags sidedammer. De ble anlagt ute i bekken, eller ved svinger og grunner i elva. Slike dammer skulle forhindre at tømmerstokkene satte seg fast, eller fløt inn på grunna. Tømmerbroene var plassert under vann ved problematiske steder i bekker, elver, fosser og stryk, der stokkene lett kunne bli sittende fast i floker. Fløte- eller tømmerrenner ble bygget forbi eller utenom vanskelige partier i vassdrage. Ved å slippe vann i rennene ble stokkene sendt videre nedover.

Disse anleggene som stort sett var bygget i tre, krevde årlig vedlikehold og fornyelse. Slikt arbeid ble nøye planlagt i forhold til fløtningssesongen, og arbeidsfolkene ble dermed sikret en jevnere sysselsetting i løpet av arbeidsåret.

Gård, grend og grannelag

Gårdene slik vi kjenner dem i dag, var stort sett etablert på slutten av 1500- og begynnelsen av 1600-tallet, og vi kan altså følge noen av dem tilbake til middelalderen og enda lenger. Gårdene var i utgangspunktet udelt, men ble etter hvert som folketallet økte, delt opp i flere bruk; det ble anlagt husmannsplasser som senere ble selveide gårder.

Enkelte gårder lå avsides i forhold til kommunikasjoner og kirkested. I Rømskog brukte man betegnelsen «granntett» der det var tettest mellom gårdene. Avsidesliggende små bruk langt til skogs ble kalt «skauerhim».

Tradisjon og samhold i grannesamfunnet holdt seg stort sett uforandret i Rømskog helt frem til 1930-åra. Granne er trolig et noe videre begrep enn nabo. Dersom en gård ble betegnet som grannegård, tilhørte den ifølge lokal tradisjon også grannelaget. Samtidig kunne en gård ligge i grannelaget uten å være grannegård, og gårdene i «bearlaget» behøvde ikke nødvendigvis være grannegårder. Betegnelsen gjaldt alle som bodde fast på grannegårder, småbruk og plasser.

Den gamle grendeinndelingen var fast. Grannegården var ikke avgrenset til gårder med felles innmarksgrenser. Innmarka var inngjerdet område. Skogene, derimot, kunne

danne felles skoggrenser mellom gårdene, uten at de dermed ble kalt grannegårder. Tørnby og Tårnby er grannegårder, men tilhører hvert sitt «bearlag». En yngre betegnelse er «krok», som også utgjorde et bestemt geografisk område, men ikke nødvendigvis det samme som grenda. Således har vi for eksempel «Nordlikroken» og «Østkroken».

Skogbruket har til alle tider vært den viktigste næringsvei og bygdas økonomiske rygggrad. Skogsarbeid foregikk om vinteren, og før skogsmaskinene for alvor gjorde sitt inntog, var behovet for arbeidskraft så stort at det enkelte år måtte hentes inn utenbygds skogsarbeidere. I sommerhalvåret la jordbruket beslag på det meste av arbeidskraften, og derfor var det i mange år en vekselvirkning mellom skog- og jordbruk. Denne vekselvirkningen var en verdifull økonomisk drivkraft, og så vidt vites, har det aldri vært registrert noen arbeidsledighet i Rømskog.

Setrer, husmannsplasser og nedlagte boplasser

Rømskog var en av de få bygder i Smålenene med setrer. Noen ble såkalte «høyinger», som ble brukt til slåtteland. Seterdrift var vanligvis knyttet til åpne beitevidder, og derfor var slik form for havning ikke så viktig i Smålenene som andre steder i Norge. Husene på setrene var heller ikke så mange og forseggjorte som lenger opp i landet. Vanligvis var setervollen bare på et par mål, og her var det som regel oppsamling av kyr som skulle melkes.

På 1700-1800 tallet fantes det ca 50 setrer i bygda. De fleste var ute av bruk på slutten av 1800, men vi vet at Bottsetra var i bruk til begynnelsen av 1900. Andre setrer som nevnes er Flatasetrene, Bøsetrene, Flinttjernsetrene og Olavsetra (Jørnesetra)

Husmannsplasser

Gårdene i bygda hadde en eller flere husmannsplasser, og ble allerede fra begynnelsen av 1800 tallet skilt ut som egne bruk. De få som er igjen i dag har ikke benevnelsen husmannsplasser, men

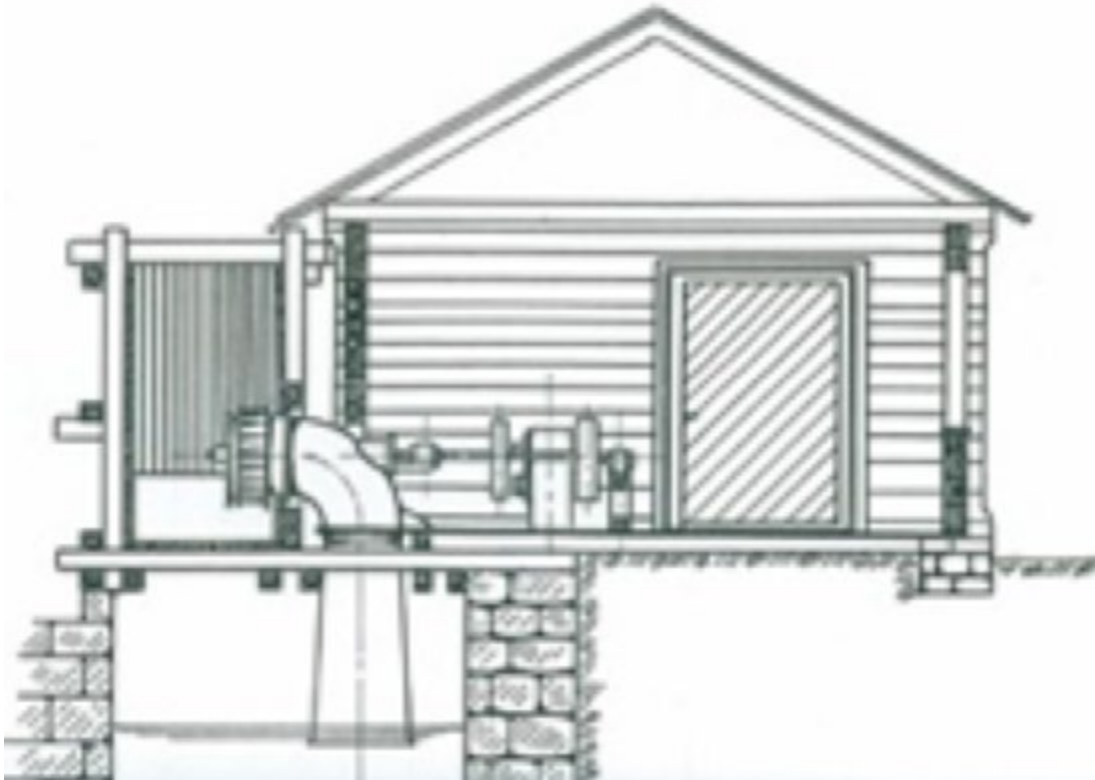
Fra den nære fortid

er leid ut som boliger. I bygda er det et stort antall nedlagte boplasser. Fraflyttingen har skjedd over en lang periode, og de siste ble fraflyttet for ca 50 år siden, men mange blir i dag brukt som feriesteder. Noen var såkalte «skauerhim», som etterhvert ble revet ned, og vi ser nå bare grunnsteinene. På Lukashytta bodde det folk til 1923. På Ertevassfallet var det bosatt folk til begynnelsen av 1950-tallet. På Nordgardslund var en familie bosatt til begynnelsen av 1960-tallet. Barna fra disse husmannsplassene hadde lang og tungvint skolevei, en 2-3 timers gange, og det var da godt å kunne overnatte hos familie og venner i bygda. Vi har også brukerne øst for kirken: Kurøen, Sandvika, Ringsby, Gravlidalen, Teigen og Østtukun. Barna hadde etter hvert skoleskyss, men veien var lang, så det var greit med besøk hos familie i bygda noen ganger.

Elektrisitet, sagbruk og møller

Elektrisiteten var den viktigste tekniske nyvinning, men det tok lang tid før hele Rømskog ble forsynt med kraft.

Det første kraftverket i bygda ble bygget på Trandemsætra i 1913, og det var i drift frem til 1918. På et masse møte høsten 1919 ble det nedsatt et utvalg som skulle utrede bygdas strømforsyning. Komiteen foreslo året etter at kommunen skulle bygge ut den mekaniske delen av et kraftanlegg i Kopperudfossen, mens et privat selskap tok seg av den elektriske del av anlegget. I 1920-åra ble det bygget tre små, private kraftverk, som etter hvert ble overbelastet. Trosterud grend fikk elektrisitet fra et kraftverk på svensk side av grensa. Således fikk bygda langsomt men sikkert elektrisitet både i private husholdninger og kommunale bygninger. I den

Tegning av Nylendfossen kraftstasjon, som ble satt i drift i 1924. Nylendfossen ligger ved utløpet av Klubbetjenn. Total effekt var på ca 10 kVA. Kraftstasjonen består av renne for vann, turbin, regulator og overføring til dynamo/generator som produserte strøm til privat forbruk. Til venstre kommer vannet inn til turbin som overfører energien til generator som produserer strøm. Total lengde på ledningsnettet var 2800 meter. Fallhøyden er 4 meter. De som ønsket strøm måtte inngå avtale med eierne eller styret for elektrisitetsverket. På et abonnentsmøte 25. november 1940 ble det inngått kontrakt med åtte huseiere som ønsket å få installere to lamper à 25 Watt i sine hus. Eier: Rømskog fotosamling.

Fra den nære fortid

Jørgen Dahl ved den første kraftstasjonen på Rømskog. Hans bestefar Jørgen Jovall bygget denne i 1913 ved Trandemsætra. Den var i funksjon til flommen ødela dammen i 1918. Foto: Nils Nilssen, 1998.

nye skolen i Tukkun krets ble det i 1920 lagt inn lys i den store salen i annen etasje.

I den første tiden hadde ikke alle like stor teknisk innsikt når det gjaldt elektrisitet. Tørnbykroken var et av de steder som fikk strøm fra kraftverket i Steinbyfossen.

Steinbyfossen

Elva ned til Rømsjøen renner forbi gården Steinby, og det var kvern- og sagbruk og senere elektrisitetsverk i Steinbyfossen. Kvern «til husfornødenhet» er nevnt i 1723.

Møllebruket ble kanskje bygd i begynnelsen av 1800-tallet. Vi vet ikke hvor lenge mølla var i drift. På slutten av 1800-tallet eller begynnelsen av 1900-tallet ble det bygd sagbruk omtrent på samme sted i Steinbyfossen. Saga var trolig i bruk i få år, og det var ikke mange rester igjen da det ble bygd elektrisitetsverk her i 1923. Dette verket ga strøm til Østkroken, Tørn-

bygrenda, Bøen, Kirkerud, kommunelokalet og kirken, og det var i bruk til det kom ny linje fra Ørje/Rødnes i 1950. Rømskog var den siste kommunen i Østfold som etablerte kommunalt E-verk.

Stang har anlagt e-verk i Oselva. Dette er fortsatt i bruk.

Møller og sagbruk

Rømskog har aldri hatt noen storindustri, og de fleste bedrifter var mindre foretak. Tidlige industrielle tiltak i bygda var bekkemøller og små vannsager.

Lite rasjonell drift og dårlig skjøtsel førte til at skogenes tilstand var i tilbakegang frem til begynnelsen av 1900-tallet. Fra tiden rundt første verdenskrig og fremover kom det mange damp- og dieseldrevne gårdssager, som også produserte for salg. Flere slike sagbruk var mobile og ble brukt etter behov på ulike steder i bygda. Noen av sagene, som Rømskog sag A/S og Tårnby sag, var i drift helt opp til våre dager. Disse sagene skapte mange arbeidsplasser.

Nedgang i tømmerprisene førte til at det særlig i 1920- og 1930-åra ble bygget mange små sagbruk på enkelte gårder. De skar først og fremst for å dekke lokale behov, og produksjonen var dermed begrenset. De fleste sagene var flyttbare og drevet med motorkraft, særlig dampmaskin. Noen få anlegg som Trosterudsaga, gikk med vannkraft; her var det turbindrift.

De fleste sager fikk kort levetid, og det har sammenheng med svingninger i tømmerpriser, skiftende markeder og trelastkonjunkturer i sin alminnelighet.

Mølla ved Kopperudfossen, som var i drift fra 1800-tallet, fikk turbin rundt 1910, og Ole Bergquist hentet den med hest på Bjørkelangen stasjon. Det var et mindre vasshjul midt mellom dammen og mølla, og dette dro en takstikkemaskin. Den gang var det vanlig å tekke tak med takstikker, som ble lagt i enmeter-skoster og solgt i favner. I 1923 ble mølla solgt til kommunen og ble drevet av flere møllere gjennom årene.

Etter siste krig ble mølla igjen solgt til private, og vi skal senere se at det da var mindre virksomhet. Kornet som ble malt, gikk mye til dyrefôr. Mølla ble nedlagt i 1965.

Små sagbruk med kort levetid

Sagene ble naturlig nok lagt i tilnytning til fossfall og vassdrag, der det var lettest tilgang på tømmer. Etter hvert som den tekniske nyvinning kom til skogbruket gjennom transportable lokomobiler, sto man friere til å velge skurplass. Da ble det mer vanlig å plassere sagene langs veier, slik at det var lett for lastebilene å komme til.

I 1920 og 30 åra gjorde lastebilene sitt inn- tog og avløste hesten som trekraft over lange distanser.

De fleste sagbruk i Rømskog kom etter 1920, og fikk kort levetid. De var små og drevet uten vannkraft. Det var stort sett bygdas egne folk som drev slike sager, og råstoff ble hentet fra egen skog eller i nabolaget. Hvorfor kom disse sagene såpass sent, og med så kort varighet? Tilgang på råstoff var aldri noe problem, men transporten av ferdig virke var vanskelig. Da lastebiler fikk innpass i mellomkrigstiden endret situasjonen seg vesentlig. Foredlet trelast kunne nå kjøres direkte til markedene. Også sommerhugget kubbe kunne kjøres direkte til Saugbrugs eller Borregaard.

Før bilenes tid var Rømskog henvist til å levere sitt tømmer i uforedlet stand gjennom svenske vassdrag.

Den lokale foredling av trevirke var likevel begrenset og møtte utenbygds konkurranse fra sagbruk som lå nærmere markedsplasse- ne. Lang og kostbar transport var et fordyren- de element. I 1920- og 1930-åra ble det som kjent skåret trelast på flere sager drevet med flyttbare dampmaskiner. Slike lokomobiler ble satt opp ved Torvhaugene ved Langvannet, på Flatasetra, på Nybru og på Römungsnäset. Trelasten ble kjørt med lastebiler på vinterveier over frosne vann og myrer, og det meste gikk inn i Sverige. Etter krigen var ikke dette lenger lønnsom driftsform.

Jørgen Jovall anla rundt 1920 ei sag på Trandemsætra. Den ble drevet av råoljemotor og hadde en spindel med bare ett blad, samt balansevedkappe. Saga ble nedlagt i 1927, og motoren havnet etter en omflakkende tilværelse på Folkenborg Museum på Mysen, der den nå står. I 1928 bygget Jørgen Jovall en ny sag rett nord for veikrysset mot FV 21.

Sagtømmeret ble fremdeles hentet fra egen skog, noe tømmer ble også innkjøpt fra naboer. Saga hadde to blader for kantskjæring og kløv- ving, samt vedkappe. Den ble drevet av en lo- komobil på 10 hestekrefter og fyrt med sagflis. I 1935–36 ble det bygget to åpne hus for tørking av bakhunved. Dampmaskinen var i bruk frem til 1952, og saga fikk elektrisk drift året etter. To, tre år senere ble den nedlagt og revet.

På nordre Haukenes var det en gårdssag med råoljemotor. Foruten å skjære til husbehov, skar den takstikker for salg. Saga ble anlagt ca. 1920, og var ikke i drift etter 1928.

Leirviksaga var andelssag og bygget i 1929. Den brant 9. oktober 1943, og ble satt opp igjen. Den var i drift frem til 1965. Før Rømskog Sag kom, hadde denne saga størst produksjon i byg- da. En vanlig sesong vinter og vår varte 100–150 dager, og det var også virksomhet her om som- meren og høsten. Daglig skur var rundt 20 tylfter, og dette utgjorde 4000–6000 kubikkmeter i året.

Også saga ved Eidet var av betydning i en periode. Dessuten var det en sag ved Nordgard- slund. Nybrusaga ble bygget ca. 1934 og drevet med oljemotor, og etter hvert med lokomobil. Den ble nedlagt før 1950. Saga på Flatasetra var dampsag og anlagt en gang før 1920.

I 1939 ble den bygget om, og var i drift fram til krigsutbruddet i april 1940. Noe av årsaken til nedleggelsen var at det var vesentlig sven- ske arbeidere på saga, og under krigen hadde de ingen mulighet til å komme på jobb. Også Langvasssaga fra 1937 var dampsag. Saghuset ble senere benyttet til elgbane på skytterbanen.

Bøsaga ble bygget i 1930, og Venemostua ble flyttet dit som husvære for arbeidsfolke- ne. Andreas Kind ble ansatt som skogbestyrer og sjef for saga. I de første åra ble det skåret relativt store tømmerpartier både ved Bøsaga og Fjorbekktjennsaga. Det ble kjøpt lastebil til planketransport, og Håkon Ringsby var sjåfør.

Ragnar Tønsberg fra Aurskog anla Torv- haugsaga på begynnelsen av 1930-tallet. Han var da vel 20 år gammel, og hadde tatt med seg en transportabel saginnretning drevet med råoljemotor. Han kjøpte tømmer på rot i Langvasshøgda, og sagbruket var i drift frem til 1938. Da flyttet han til Årnes og anla et større anlegg der.

Fra den nære fortid

Gravidalsaga ble bygget ved veikrysset ned til Dalen, og ble bare brukt til husbehov og til skur for skogshus. Den ble drevet av traktor med kraftuttak og fikk kort levetid. Også Oppstusaga som ble anlagt vest for husene på Ringsby etter siste krig, var kun beregnet på husbehov. Den ble drevet av traktor med kraftuttak frem til 1952, da det kom strøm fra Marker og dermed elektrisk drift

Gode transportforhold fra produksjonssted til markedene var avgjørende for lønnsomheten.

Saga på Kirkerud

Harry Johannessen startet et lite sagbruk på Kirkerud. Dette er fortsatt i bruk til bondeskur. Denne drives av kraftuttaket på en traktor.

Post, telegraf, tollstasjon og butikk

I 1862 kom det første poståpneriet i Rømskog, og det var privat. Posten kom over Mysen og Rødenes. Den ble hentet én gang hver annen uke på Kallak, og her ble det samtidig levert post fra Rømskog. Før Fjellveien ble kjørbær rundt 1870, måtte postmannen bære posten til Rømskog. Om vinteren gikk han ofte i dyp snø, og postsekken kunne veie opp til 30 kg. Da var det godt å kunne overnatte på posthuset Haukebøl.

Også på Trandum var det tidlig poståpneri, og her var det samtidig butikk. Gården ligger sentralt, og både den gamle og den nye veien passerte her. Den nye veien til Bjørkelangen var ferdig i 1898.

De dårlige veiene bidro til et mangelfullt postvesen. Postvesenet i kommunen var meget utilfredsstillende, og herredsstyret sendte i 1904 søknad til «poststyrelsen» for å få en annen ordning.

Herredsstyret foreslo at posten i fremtiden ble ekspedert over Bjørkelangen jernbanestasjon og Setskog. Veien fra Rømskog poståpneri til Bjørkelangen var ca 20 km kortere enn fra Mysen. Dersom det kom et poståpneri på nordsiden av Rømsjøen, ville det koste fem kroner pr tur å kjøre posten dit fra Bjørkelangen. Her var den største bebyggelse, og det meste av posten til bygda kom hit.

Veien over Gåsvikfjellet var ennå ikke ferdig i 1904, men det var angivelig likevel fremkommelig der.

Setskog var også interessert i en slik postordning, og søknaden resulterte i at Rømskog fikk posten over Bjørkelangen med poståpneri på Trandum. I 1916 sluttet Rømskog herredsstyre seg til Setskogs søknad om å utvide postombæringen på Setskog og Rømskog fra tre dager i uka til alle «søknedager» (hverdager).

«Urskog Hølandsbanen» fikk stor betydning for postvesenet. Fra og med 1. juli 1905 gikk posten fra Rømskog til Bjørkelangen og retur tre dager i uken. Helt frem til 1918 gikk posten med hest mellom Bjørkelangen og Rømskog. Et privat aksjeselskap satte da som kjent i gang den første bilruta.

I lange perioder om vinteren var veien til Bjørkelangen så dårlig at den ikke kunne kjøres med bil. Da var hesten god å ha.

Telegraf

Telefonen var foruten elektrisiteten den viktigste tekniske nyvinning i vår tid, men det tok flere år før telefonnettet ble utbygget i Rømskog. Også på dette område var utviklingen i Akershus avgjørende. Både vei- og jernbaneutbygging bidro til en tettere kommunikasjon i en større regional sammenheng. Samtidig med veiutbedringen kom det derfor telefonforbindelse med Setskog og Bjørkelangen.

I 1891 var det telefonlinje fra Lillestrøm til Aurskog. Med jernbanen kom også telefonutbyggingen, og i 1898 kom det telefonforbindelse fra Bjørkelangen til Setskog og Rømskog.

Antagelig ble det i 1898 anlagt telefon, som var tilknyttet Hølands telefon ved Setskogen sentral. Rømskogs første sentral, «Søndre Rømskogen» på Skjønhaug, kom i 1905, og året etter kom det sentral for hele bygda. I 1912 var det 22 abonnenter. Bedre telefonsamband ble en stadig større utfordring.

Høland Telefonselskap var rundt 1905 ansvarlig for alt telefonsamband i distriktet. I Rømskog hadde bare seks–syv personer på den tid egen telefon. Linjene var tilknyttet Hølands-telefonen ved Setskog sentral, og når noen ringte til Rømskog, ringte det i alle telefonene samtidig. Dermed måtte hver abonnent ha sitt

Fra den nære fortid

Telefonen kom til Rømskog via Setskog og var ikke i hvermanns eie den første tiden. Gjennom åra frem til automatiseringen i 1979 hadde man to telefonsentraler i Rømskog, en nord i bygda og en sør. De første telefonene var nokså enkle, men etter hvert kom også kunsten til å prege apparatene slik som denne forseggjorte utgaven fra Vestre Bøen. Foto: Kjeld Magnussen.

eget ringesignal, som gikk på antall ganger det ble ringt. Abonentene fikk ringesignal i nummerert rekkefølge.

De i bygda som hadde telefon, følte det som en plikt å holde vakt ved telefonen. Derfor måtte alltid et av barna være hjemme. Siden det kunne gå mange dager mellom hver oppringning, var ikke denne oppgaven særlig spennende. Men når samtalen først kom, kunne de bli lange, fordi tellerskritt og betaling for perioder ennå ikke var innført. Den gangen kostet det 10 øre å låne telefonen.

Så lenge det var enkeltlinjer, kunne samtalen lett overhøres av uvedkommende. Bygdenytt og sladder kunne på den måten få stor spredning. Det hendte at folk som tyvlyttet, ble så interessert i samtaleemnet at de glemte seg

bort, og uten videre blandet seg inn i samtalen. Noen mente også å kunne se personen i andre enden av tråden.

Handelsfolk og butikker

Folk var stort sett selvforsynt med kjøtt, melk, smør, ost, egg og fisk. I Rømskogbygda skortet det mest på korn- og kolonialvarer, som måtte kjøpes utenfra. Foruten brødmel var det behov for kaffe, sukker, salt og krydder. Noen bønder som produserte smør og ost, solgte gjerne til butikker i nabolaget, og kjøpte kolonialvarer for penger de fikk. Matvaremangelen var mest følbart i krigs- og krisetider. Kort avstand til svenske grensebygder var til stor fordel, og kunne også gi varer det var vanskelig å skaffe hjemme. Husholdningsredskaper, gjenstander til innredning, klær og sko ble for det meste kjøpt utenfra.

Omførselshandel

I bygder med spredt bebyggelse og lange, vanskelige veier foregikk det ellers mye såkalt omførselshandel. Skreppekarere og omreisende kremmere solgte varer på dørene. Noen av dem kom fra Sverige, mens andre var tatere eller jøder.

Taterne solgte helst visper, sleiver og gjenstander i metall. De fleste produktene hadde de tilvirket selv. Det kom også noen omreisende selgere fra Oslo og andre byer i både Norge og Sverige. «Gårdfarehandlende» eller «Boråsere», som de også ble kalt, hadde privilegium til å reise rundt og selge vadmel og annet ulltøy, samt tradisjonelle svenske husflidsprodukter. Selv om de helst oppsøkte byene, dro de også gjerne gjennom grensebygdene.

Omreisende handelsfolk representerte ofte et fremmed og fargerikt innslag i bygdemiljøet.

De første faste butikker

De første butikkene var trolig på Sandem, Flaten og Vestby, og butikkdriften var dermed knyttet til gårder. Vei- og togforbindelse fikk stor betydning for utvikling av butikker. Noen av dem ble også poståpnerier. Da østre linje åpnet i 1882, og det ble togforbindelse til Mysen, var det tre butikker med to handelsmenn i Røm-

Fra den nære fortid

Skjønhaug var et sentralt hus på Vestsida. Her var det butikk i to perioder. De siste varene ble solgt straks etter krigen. I tillegg var det posthus fram til slutten av 1960tallet, og telefonsentral fram til 1973. Bildet er fra 1930. Eier: Rømskog fotosamling

skog; på Søndre Trandem, på nordre Haukenes og i den gamle tollstasjonen på Trosterud. Kjøpmennene dro med hest til Mysen stasjon for å hente varer.

Da Urskog-Hølandsbanen fikk forbindelse til Bjørkelangen i 1896, ble de tre butikkene i Rømskog poståpnerier. Tre ganger i uka hentet de post og varer på Bjørkelangen. Butikken startet egentlig på kjøkkenet med omsetning av margarin, sukker, mel og gullvafler. Virksomheten var i utgangspunktet basert på svenskehandel. Kolonialvarer som kaffe, te, sukker, tobakk og etter hvert frukt ble en viktig del av sortimentet.

Fra 1882 var det butikk i den gamle tollstasjonen på Trosterud, men den fikk kort levetid.

I 1888 ble det åpnet butikk på Skjønhaug. Senere ble også poståpneriet på Haukenes flyttet til Skjønhaug, der det også ble telefonsentral. I årene

1913–56 var det bare én butikk i nordre Rømskog, og det var «Butikken» på Tørnby. Landhandleriene har helt opp til våre dager vært viktige møteplasser og en del av det sosiale liv i bygdene.

Grensetrafikk og tollstasjon på Trosterud

Rømskog Tollstasjon lå på Grensen. Stasjonen ble nedlagt i 1959.

Grensebygda var begunstiget når det gjaldt varehandel i Sverige. Her var det mange restriksjoner, særlig når det gjaldt valuta. Kjøp av

valuta var sterkt begrenset, og myndighetene førte streng kontroll. Det var dessuten pass-tvang og tollkontroll.

Rasjonering og varemangel etter krigen førte likevel til stor ferdsel over grensa og mange forsøk på smugling. Selv om det var patruljerende tollere som syklet rundt, fantes det enkelte ubevoktede steder.

Rolf Fossneset begynte som patruljerende tollere fra desember 1948. Han regnet med å ha tatt rundt 1000 smuglere, og mange store beslag.

Han husker en kar som prøvde å smugle en V-8 motor i en personbil, og det var litt av en prestasjon. Selv Tolldirektoratet ba om rapport om hvordan det kunne foregå. Mannen hadde tatt ut baksetene i bilen, og plasserte V-8 motoren der. Over motoren hadde han strødd klær og mange ting. Han ankom tollstasjonen midt på natta, og oppga at han hadde hatt arbeid i Sverige, og skulle flytte hjem til Norge. Dette var forklaringen på alle klærne i baksetet, og det var ellers så mye i bilen at det knapt var plass til sjåføren. Fossneset undret seg på hvorfor bilen var så tung, og den virket særlig baktung.

Den strengeste kontrollen var på selve tollstasjonen, og en tid ble hver eneste bil stanset. Etter hvert ble det bare tatt stikkprøver med grundige undersøkelser. En del smugling foregikk også til fots eller på sykkel.

For å rekke en hjelpende hånd til grensebygdene innførte svenskene den såkalte «lille grensehandel». Dermed fikk grenseboerne anledning til å handle i Sverige for inntil 100 kroner i måneden. Det måtte forevises pass for hver grensepassering, og varene ble registrert ved inntegning i passet.

«Sukkerungene»

Importvarer, særlig sukker, var mangelvare, og derfor særlig ettertraktet. Hver person fikk kjøpe inntil 1 kg. Derfor var det om å gjøre og fylle bilen med så mange folk som mulig. Barn tok minst plass og var derfor særlig fordelige til slike handleturer. Folk «lånte» ofte naboens unger for å få størst mulig kvote. Slike unger ble gjerne kalt «sukkerunger».

Fra og med 1. januar 1951 var det slutt på «den lille grensehandel».

Fra 1. juni 1952 lempet svenske myndigheter på restriksjonene som gjaldt sukker, og hver nordmann kunne til ut september det året kjøpe inntil 10 kg sukker. Bestyrer Olav Pelsholen ved Trosterud tollstasjon kunne fortelle at det allerede dagen etter gikk 1000 kg sukker gjennom tollene. De svenske kolonialforretningene like over grensa fikk så livlig handel, at de måtte sende lastebiler til Arvika etter nye forsyninger. Tollerne hadde både da og dagene fremover hendene fulle med å ekspedere norske sukkerkjøpere, og de fleste var hjemmehørende i Setskog og Rømskog. De som hadde kjøpt sukker i Sverige, måtte fremdeles vise pass eller annen legitimasjon.

Tollstasjonen på Trosterud ble nedlagt i 1959. De norske tollerne ble overført til den svenske tollstasjonen, hvor de arbeidet sammen med svenskene en tid. Den svenske tollstasjonen ble nedlagt i 1966. Da ble tollerne overført til Ørje Tollstasjon.

Flyktningeruter og fallskjermslipp

Flyktningeruter

Hovedruta i Rømskog gikk over Flatasetra. Dette var møteplass for flere ruter. Skirfoss nord for Kroksund var et viktig punkt for trafikken til Flatasetra. Den største flyktningtransporten gikk fra Søndre Høland til Rødenes og videre inn i den sørvestlige del av Rømskog. Den passerte Sundsrud og Flaten skog og gikk videre over riksgrensa til Römungsnäset. Skogsbilveiene her gjorde det mulig å bruke lastebil helt frem til Flatasetra.

I oktober 1944 var noen motstandsmenn på vei hjem fra Sverige. Blant dem var Sivorgs eksportsjef Dag EgedeNissen. (Sivorg er Hjemmefrontens sivile organisasjonsdel). De dro over Römungsnäset, og da de skulle krysse veien ved Flatasetra, ble de overrumplet av bevæp-

Flyktninger tar seg en pause på vei til Sverige. Foto: Rømskog fotosamling

Fra den nære fortid

nede stapofolk (Stapo – Statspolitiet), som sprang ut av en bil. Motstandsfolkene ble arrestert, og sensitive opplysninger tatt. Dermed ble Sivorgs rute over Rømskog ødelagt. Henry Hauge, som var rutesjef for Sivorgruta over Høland og Rømskog, kom seg unna.

Hundrevis, trolig over tusen loser, var i tjeneste i kortere eller lengre tid. I rutene fra Oslo kunne noen ganger to fulle lastebiler dra i følge. Av og til ble det brukt drosjer. Ferden stanset ikke før i Rømskog eller i grensebygdene lenger sør. Siste etappe gikk nesten alltid til fots i mørke og i ulendt terreng, og det kunne være strabasøst for gamle, syke, kvinner og barn. Losen gikk foran med ryggsekk og annen oppakning. Han bar kanskje også et barn på ryggen. Spedbarngråt var et problem, og små barn var derfor ikke populære i flyktninggruppene. Som regel fikk de sovemedisin på veien mot Sverige.

Grensepolitiet, også kalt Grepo, var den suverent største avdeling av Statspolitiet, formelt opprettet høsten 1941 og i funksjon fra januar 1942. Grensepolitiet arbeidet med flyktningesaker, jødespørsmål, falske legitimasjonskort, grenseboerbevis og passersedler. På sitt største, i 1943, talte styrken 183 mann. Eier: Hemming Ringsby.

Fallskjermslipp og slippgjenger under 2. Verdenskrig

Høsten og vinteren 1944, og våren 1945 ble det sluppet våpen og ammunisjon i fallskjerm fra allierte fly over Østfold. Det var åpenbart hvilken vending krigen tok, og Hjemmefronten måtte styrkes i tilfelle tyskerne i Norge ikke ville kapitulere. Tyskerne hadde store styrker som kanskje ville fortsette å krige.

For å kunne gjennomføre vellykkede slipp, var man avhengig av flere forhold. I den lyse årstiden var det farefullt å foreta slipp, og operasjonene foregikk derfor for det meste i perioden oktober–april. Manøvrene var avhengig av måne og klarvær, slik at pilotene kunne orientere seg over det mørklagte Norge. Det beste tidspunkt for slipp var uka før og etter fullmåne. Flymannskapene gjorde en stor innsats bare med å finne frem til slippstedene. De hadde ingen landkjenningsmerker eller radiopeilinger. De hadde til å begynne med bare instrumentene, kartlesing og visuelle observasjoner å stole på.

Slipp-plassen måtte ligge i flatt og oversiktlig terreng som var lett å se fra lufta.

Når et slipp var forestående, ble det lest opp en særmelding i BBC. Her var det kortbølgesendinger hver dag. Det hele ble dirigert fra England, og flyplassene lå i SørEngland. Transportflyene var firemotors britiske Halifax og Stirling eller amerikanske Liberators. Hvert fly rommet fra 12 til 18 containere, samt pakker.

Når flyene kom, var plassene vanligvis markert med fire lys. De var plassert tre på linje og ett ut på siden for å markere vindretningen. Av sikkerhetsmessige grunner ble ikke lysene tent før flyduren var observert. Ved det fjerde lyset ble det morset kjenningsbokstav til flyet da det ankom.

I Rømskog ble det som regel brukt lomme-lykt til signalisering.

Signalet for flyslipp over Søndre Høland og Rømskog var «En sjømann går i land». Steinstjern, Vortungsneset og Flatasetra i Rømskog var viktige slipplasser i området, og slippene fikk egne kodeord fra BBC.

Lasten ble sluppet mot vindretningen fra 150 til 250 meters høyde.

Flyene gjorde flere innflyvninger og slapp litt av lasten hver gang for at slippet skulle bli minst mulig spredt. Lasten lå i containere eller i pakker.

Fra den nære fortid

I Østfolds nordøstre distrikt ble det sluppet våpen og materiell i tre omganger, og operasjonene ble organisert av Mysenavsnittet. Motstandsbevegelsen brydde seg ikke om fylkes- og kommunegrenser. Derfor var det et utstrakt samarbeid mellom folk fra Rømskog, Setskog og Søndre Høland. De utgjorde samme milorgavdeling.

Senvinteren 1945 var det flere fallskjermslipp i området Østre Rømungen og Flatahøgda. I dette området ble det også drevet våpeninstruksjon. Noen av våpnene ble fraktet til Rømungsnåset på svensk side av grensa.

Det var planlagt et slipp like før midnatt 22. Februar 1945. Det var gode værutsikter, og det ble derfor bestemt at to fly skulle foreta slipp over Flatasetra. BBC fikk ordre om å spille platen «En trofast matros» to ganger, klokka 14.30 og klokka 18.30. To store «Short Stirling» firemotors fly forlot militærflyplassen Shepherds Grove 22. februar klokka 19.05 og 19.07. De gikk i stor høyde over Nordsjøen. Dette var ingen ufarlig ferd. Tyskerne hadde hittil skutt ned 31 fly, og 200 besetningsmedlemmer omkom. Denne gang gikk turen bra. Det var måneskinn, og ingen problemer med å finne frem over det mørklagte landet. Flyene hadde en rekkevidde på 3400 km, og det kunne være i knappeste laget, dersom de ikke straks fant målet. Flyene måtte i så fall gjøre vendereis med uforrettet sak. Hvert fly fikk en last på tre pakker og 18 containere utstyrt med fallskjermer.

I Östervallskog drev Andreas Åhs med vedarbeid, og gikk for å høre på BBC ved de aktuelle klokkeslettene. Han hørte platen og visste hva det betydde. Andreas gjorde seg klar, og da han ved ellevetiden om kvelden gikk ut for å sele på hesten, møtte han tollerne Åleby og Andreasson. I denne siste fase av krigen hadde Sverige godtatt den illegale trafikken, og tollerne ble derfor med. De møtte de andre i slippgjengen, og Andreas hadde lommelykta parat. Ved halv tolvtiden hørtes flydur i det fjerne. Det første flyet slapp lasten fra 3000 fot, og fra så stor høyde ble den spredt over et altfor stort område. Den andre fallskjermen foldet seg ikke ut, og containeren gikk derfor gjennom isen. Noen minutter senere kom det andre flyet i bare 500 fots høyde. All last falt derfor ned på

et konsentrert område, og oppsamlingen gikk uten problemer. Alt måtte være fjernet innen daggry. Flyene kom velberget hjem til England og landet på Lossiemouth flyplass klokka 03.20 og 03.35.

Våpen og utstyr ble båret til Rømungsnåset på svensk side.

Feilslipp på Fallskjermåsen

Det forekom også feilslipp. Det skjedde 28. februar 1945 på et område som i dag kalles Fallskjermåsen.

Det slippet var trolig beregnet på et sted i Haldendistriktet. Ole Jacob Skattum beretter i Milorgposten at «det kom et slepp en stormnatt i februar sånn rent utenfor programmet. Ingen lyssignaler og ingen karer var til stede for å ta imot. Etter sigende satt det noen andre karer nede ved Halden et sted og ventet forgjeves den natta. Slik ble sleppet liggende der strødd utover åsen langs svenskegrensa med skjermflagrende i furutoppene.»

I lang tid var det ingen som visste om slippet. Når som helst kunne det komme en patrulje på grenseinspeksjon og få øye på skjermene, som hang der og blafra i vårsola. Tyskerne på tollstasjonen visste naturligvis om de nattlige slippene, men de gikk aldri inn i skogen om nettene. Men på dagtid var de på patrulje.

Hansine Ringsby opplevde dette slippet og forteller at familien den gang bodde i Rødstua på Nes, etter at familien måtte evakuere fra Veststua på Trosterud. Det var midt på natta, og hun og hennes mann, Ole, hørte et fly som lenge sirklet over Nybruahøgda. De fryktet at flyet skulle bombe Nes. Men etter en stund var flyduren borte, og de tenkte ikke mer over det. 29. mars, som var skjærtorsdag, gikk de for å besøke Oles søster på Sagbakken i Bön i Östervallskog. De kunne ikke passere tollstasjonen, for der var det tyskere. Derfor gikk de over Nybro, videre til Fjøsdaalen og skogsveien til Kornbråadalen. Derfra gikk de opp til Johannesmyra og sørover inn i Sverige. Turen tilbake fulgte samme rute. Da fikk de se noe i forskjellige farger som hang i trærne på Flatahøgda ved Johannesmyra. Dagen etter gikk Ole og hans brødre tilbake dit de hadde sett gjenstandene. Der fant de ca 20 fallskjermer med containere

Fra den nære fortid

Restene etter en container, som i sin tid inneholdt engelske våpen og utstyr. Foto: Bjørn Tore Norheim 2017.

fulle av våpen og ammunisjon. Fallskjermene hang høyt oppe i trærne, og det var merkelig at ikke tyskerne på tollstasjonen hadde sett dem. De neste dagene var de oppe og gjemte utstyret på en plass som heter Kjerringhelvete. De tok vare på noen få av fallskjermene som var av silke, og laget blant annet skjorter av dem. Resten ble gravet ned. Samtidig ble det gitt beskjed til Ole J. Skattum, som var sjef for hjemmestyrkene i distriktet.

Stedet der slippet var havnet, lå ikke langt fra Seterveien som går fra Flaten til Østre Rømungen. Denne veien brukte tyskerne ofte når de patruljerte langs grensa. Det var derfor svært risikabelt å ha utstyret i dette området, og det ble ikke flyttet før i begynnelsen av mai 1945. Skattum ga beskjed om at gjenstandene skulle flyttes til Høland.

